

આદિવાસીઓ માટેની ધિરાણ નીતિ

અહેવાલ લેખન
બચુભાઈ એસ. બરંડા

સંપાદન
ડૉ. ચંદ્રકાન્તભાઈ ઉપાધ્યાય

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪
૨૦૦૩

૩૮૮

આભાર દર્શન

ભારત તથા રાજ્ય સરકારે શોષણવિહીન સમાજ રચનાને આદર્શ તરીકે સ્વીકારેલ છે. આ આદર્શને મૂર્તિમંત કરવા નાણાં, સત્તા અને મોભાને કારણે સમાજના આદિવાસી વર્ગનું શોષણ થતું અટકે તે માટે સરકાર તરફથી વિવિધ કાયદા ઘડવામાં આવેલ છે. આમ છતાં આદિવાસીઓનું શોષણ થાય છે એ પાછળનાં અનેક કારણોમાં મુખ્ય કારણ દેવું છે. આદિવાસીને માથે શાહુકારોનું દેવું એટલું બધું ચઢી ગયું હોય છે કે એણે પોતાની અને પોતાના કુટુંબની આખી જિંદગી શાહુકારની ચાકરી કરવાનું તથા મજૂરીબંધો કરી વ્યાજ ચૂકવવાનું કામ કરવું પડે છે.

રોજીંદી જરૂરિયાતો, લગ્ન, તહેવાર, મરણ, સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, ખેતીવિષયક, આરોગ્ય વગેરે પ્રસંગોએ શાહુકારની ચૂડમાં ભીંસાવું પડતું હોવા છતાં આદિવાસી શાહુકારનું પડખું સેવે છે કારણકે જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે બધીજ વખત શાહુકાર તેને મદદરૂપ થઈ પડે છે. આદિવાસી ગમે ત્યારે શાહુકારનું બારણું ખખડાવી શકે છે અને મદદ માંગી શકે છે. કશી પણ લાંબીચોડી વિધિમાં ઉતર્યા વિના તાબડતોબ પૈસા મેળવી શકે છે. વધારામાં એ સગવડ છે કે શાહુકાર ગામમાંજ રહેતો હોય છે. ક્યારેક તો આદિવાસીની ભાષામાં વાત કરી શકતો હોય છે અને આદિવાસી સાથે ઘર જેવો સંબંધ પણ બાંધતો હોય છે.

તો પછી પ્રશ્ન એ થાય છે કે શાહુકારની ચૂડમાંથી આદિવાસીને કેવી રીતે છોડાવવો ? આમ આ અંગે ભારત સરકારના નિયામકોની બેઠક સમયે સૂચન થયેલ કે દરેક રાજ્યે આદિવાસીઓ માટેની ધીરાણ નીતિ અંગે અભ્યાસ કરવો જોઈએ આ બાબતને ધ્યાને લઈ ગુજરાત રાજ્યમાં “આદિવાસીઓ માટેની ધીરાણ નીતિ” ના સંદર્ભમાં સંશોધન અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે, અને શું મેળવે છે તે જાણવું, આની સાથે સાથે સામાજિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક કે આરોગ્ય વિષયક સ્થિતિમાં ધીરાણ મેળવવા માટે શું સહન કરે છે તથા શું ભોગ આપે છે તે અને વારસાગત દેવું કેવી રીતે ભરપાઈ કરે છે તે જાણવું જરૂરી છે. ટૂંકમાં આવા મહત્વના અભ્યાસના સૂચન માટે ભારત સરકારના ટ્રાઈબલ અફેર્સ વિભાગનો આભારી છું.

આ અભ્યાસ કરવાની જવાબદારી મને સોંપી તેમજ અભ્યાસના સમગ્ર સમયગાળા દરમ્યાન મને અનેરૂ પ્રોત્સાહન તેમજ માર્ગદર્શન પુરું પાડનાર આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્રના નિયામકશ્રી ડૉ. ચંદ્રકાન્તભાઈ ઉપાધ્યાયનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

ક્ષેત્રકાર્યમાં મદદ કરનાર, માહિતી પુરી પાડનાર સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, જિલ્લાના સહકાર વિભાગના અધિકારીઓ, શાળાના શિક્ષકો, આદિવાસી વસ્તી ધરાવતા ગામોમાં કામકરનાર આ વિસ્તારના આગેવાનો તરફ પણ આભાર વ્યક્ત કરું છું. જેઓ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે મદદરૂપ બન્યા છે તે સૌનો આભારી છું.

બચુભાઈ એસ. બરંડા

અભુકમણિહા

પ્રકરણ નં.	વિગત	પાના નંબર
૧	પ્રસ્તાવના	૧ થી ૬
૨	શાહુકાર ધારો	૭ થી ૧૬
૩	શાહુકાર ધારા હેઠળના આદિવાસી લાભાર્થીઓની યથાસ્થિતિ	૧૭ થી ૫૩
૪	વ્યક્તિ તપાસ (કેસ સ્ટડી)	૫૪ થી ૫૯
૫	સમસ્યાઓ, નિષ્કર્ષ, સૂચનો	૬૦ થી ૬૮

ભારતમાં સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી આદિવાસીઓના વિકાસ માટે આયોજિત નીતિ ઘડવામાં આવેલી છે. આનો મુખ્ય હેતુ આદિવાસીઓને આર્થિક સહાય અને શૈક્ષણિક તથા સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે અન્ય પ્રજાની સમકક્ષ કરવાનો હતો. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતમાં આદિવાસીઓના કલ્યાણ માટે અનેકવિધ આયોજિત કાર્યક્રમો સમયાંતરે અપનાવવામાં આવ્યા છે.

આદિવાસીઓ માટેના વિકાસ કાર્યક્રમની શરૂઆત પંચવર્ષીય યોજનામાં આદિવાસી વિસ્તારમાં ખાસ વિવિધલક્ષી આદિવાસી ઘટકોની સ્થાપનાથી થઈ હતી. વિવિધ ઘટકોની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન એલ્વિન સમિતિ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. આ સમિતિની ભલામણોને આધારે ખાસ વિવિધલક્ષી ઘટકોના કાર્યક્રમો ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં સુધારવામાં આવ્યા; અને સમગ્ર દેશમાં ૪૧૫ આદિવાસી ઘટકોની સ્થાપના કરવામાં આવી. આદિવાસી વિકાસ ઘટકોમાં મુખ્યત્વે આર્થિક વિકાસ કાર્યક્રમો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. આજ પ્રમાણે ગુજરાત રાજ્યમાં પણ સમગ્ર આદિવાસી વિસ્તારમાં નાના આદિવાસી વિકાસ ઘટકો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. ચોથી પંચવર્ષીય યોજના સુધીમાં ૪૩ ટકા આદિવાસીને વસ્તીને ૫૦૪ આદિવાસી વિકાસ ઘટકો દ્વારા આવરી લેવાઈ હતી અને દરેક ઘટકને ત્રીજા તબક્કામાં ચાલુ રાખ્યો. ચોથી પંચવર્ષીય યોજના સુધી અને ૯મી પંચવર્ષીય યોજના સુધી ગ્રામ ગરીબો ઉપર ભાર મૂકવાના લીધે અતિ અંદરના આદિવાસી પછાત વિસ્તારો ઉપર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવામાં આવ્યું, અને વ્યક્તિગત કુટુંબોના વિકાસ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો.

પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનાથી સમગ્ર દેશમાં આદિવાસી વિસ્તાર પેટા યોજના અમલમાં આવી. ગુજરાત રાજ્યમાં ૫૦ ટકાથી વધુ વસતી ધરાવતા પહેલા-૩૨ તાલુકા અને હાલમાં નવાં ૧૨ તાલુકા મળીને ૧૧ જિલ્લાના ૪૪ તાલુકાઓને ૧૨ સંકલિત આદિવાસી વિસ્તારના (પેટા યોજના) વહેંચવામાં આવ્યા છે. રાજ્યમાં આદિવાસી વિસ્તાર પેટા યોજના ૧૨ કેન્દ્રો દ્વારા આદિવાસીઓના ઉત્કર્ષની કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં પણ ૧૯૭૪થી આદિવાસી વિસ્તાર પેટા યોજના અમલમાં આવી છે તથા સ્વતંત્રતા પછી બંધારણપીય રીતે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર આદિવાસીઓની પરિસ્થિતિ સુધારવા વચનબદ્ધ છે, અને વિકાસાત્મક પગલાં ભરે છે. ગુજરાતના પૂર્વપટ્ટીના ગામોમાં વસતા આદિવાસીઓ માટે પણ જુદી જુદી કલ્યાણ યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે.

ગુજરાતમાં બનાસકાંઠાના અમીરગઢથી માંડીને આહવા-ડાંગ સુધીનો વિસ્તાર આદિવાસીઓના પૂર્વપટ્ટી વિસ્તાર તરીકે ઓળખાય છે. આદિવાસીઓ માટે આઝાદી પછી અન્ય સમાજોની સમકક્ષ લાવવા માટે પંચવર્ષીય યોજનાઓ મારફત તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા (આઝાદી પહેલા) શૈક્ષણિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક, ખેત સુધારણાના કાર્યક્રમો, જંગલોનો વિકાસ, રોજગારી તથા

સિંચાઈ આરોગ્યના કાર્યક્રમો, રહેઠાણ, રોડ, વીજળીના કાર્યક્રમો વગેરે મારફત કલ્યાણકારી યોજના મારફત ઘણું કામ થયું છે. છતાં આ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું ઘણું બાકી છે તેમ કહી શકાય.

આ પટ્ટી પર વસતા સારી સ્થિતિ ધરાવતા આદિવાસીઓ, મધ્યમ સ્થિતિ ધરાવતા આદિવાસીઓ અને અતિ પછાત એવા આદિમજૂથોનો વિકાસ થયો નથી. થયો છે તો તેમાં ઉપર બતાવ્યા મુજબ જુદા જુદા સ્તરોની રચના બીજા સમાજોની જેમ થઈ ગયેલ છે. આટ આટલા કાર્યક્રમો પછી પણ ગ્રામીણકક્ષાએ રહેતા આદિવાસીઓને અન્યની હરોળમાં આવવા માટે પહેલાં વસ્તુવિનિમય પ્રથા બહુ પ્રચલિત હતી પરંતુ તેમાં આજે ઘટાડો થયો છે. આ વિનિયમય પ્રથા બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં ચાલે છે. સાથે સાથે આદિવાસીઓને જીવનવ્યવહાર ચલાવવા માટે આર્થિક પાસુ હોય, સામાજિક કે આરોગ્ય, શૈક્ષણિક બાબત હોય તો તેમા નાણાંની જરૂરિયાત ઉભી થાય છે. આદિવાસીઓની જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે ઉપર જણાવેલ ઘણી યોજના હોવા છતાં જ્યારે બધી જ જાતના વ્યવહારો નાણાંથી થતા હોય ત્યારે તેમને પોતાની માંગ સંતોષવા જેની પાસે નાણાં છે, આર્થિક સદ્ધર છે તથા સરકારે કાયદાકીય મુંબઈ શાહુકાર ધારા હેઠળ વ્યાજે નાણાં ધિરવા માટે માન્ય કરેલ છે તે સરકારે લાયસન્સદારોને લાયસન્સ આપીને આવા વિસ્તારોમાં ઘરેણાં, જમીન, પશુ વગેરે ગિરવે રાખીને કે ચેક કોરો લઈને નક્કી કરેલા વ્યાજના દરે નાણાં ધિરવામાં આવે છે. આ ધિરધાર કરનારા શાહુકારો આદિવાસીઓ પાસે કેટલો વ્યાજનો દર લે છે, તેમની સાથે વર્તન વ્યવહાર કેવો કરે છે, માંદગી, દુષ્કાળ, બાળકના નોકરી માટે ડોનેશન, આકસ્મિક સંજોગો ઉભા થાય ત્યારે ગામમાં કોઈજ વ્યવસ્થા ન હોવાના કારણે આદિવાસીઓ વ્યાજે શાહુકારો પાસેથી નાણાં ધિરાણમાં લેતા હોય છે. ધિરાણ લીધા પછી તેના હિસાબો પણ અસ્પષ્ટ હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં શાહુકારો કેવું શોષણ કરે છે, તેઓની જીવન પદ્ધતિ કેવી રીતે જીવે છે, આ અંગેના ઉકેલો શું કરે છે, ધિરાણની પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ, સમાજમાં પરિવર્તન લાવવામાં શું ફેરફારો કરવાની જરૂર છે તે અંગે પ્રસ્તુત અભ્યાસ કરવાનું આયોજન હતું.

ધિરાણ નીતિ આજના સમયમાં કેવી હોવી જોઈએ, ધિરાણથી વધુ દેવાદાર બનેલાઓને કેવી રીતે મુક્ત કરી શકાય તેવી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી સાબરકાંઠા, દાહોદ, વલસાડ જિલ્લાના આદિવાસી વિસ્તારોની મુલાકાત લઈ વિગતો તૈયાર કરેલ છે.

ભારતમાં સામાજિક-આર્થિકક્ષેત્રે પરિવર્તન લાવવાના કટિબદ્ધ પ્રયાસો શરૂ થયા છે. આ પરિવર્તનોથી આદિવાસી સમાજ પણ અલિપ્ત રહી શકે તેમ નથી. આદિવાસી સમાજના સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં પણ જબરજસ્ત ફેરફારો થતા રહ્યા છે. આદિવાસીઓને અપાયેલા બંધારણીય હક્કોને કારણે રાજકીય પ્રક્રિયામાં થયેલા ફેરફારો તેમજ આદિવાસીઓના આર્થિક સામાજિક અને શૈક્ષણિક ઉત્કર્ષ માટે રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારના કલ્યાણકારી પગલાંઓને કારણે અનેકવિધ પરિવર્તનો થયાં. આ પરિવર્તનોમાં ધિરાણ નિતીની તેમના સમાજ ઉપર હકારાત્મક અને નકારાત્મક શું અસરો થઈ અને તેમાં થયેલા ફેરફારોનું અધ્યયન સમજવાનું મહત્વ વિશેષ

હોઈ, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્રનું કામ તો આદિવાસીઓની સ્થિતિને પ્રકાશમાં લાવવાનું છે; તેથી જ આદિવાસીઓમાં ધિરાણ જાતિ વિષય ઉપર અભ્યાસ કરવાનું વિચાર્યું છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુઓ આ પ્રમાણે છે.

અભ્યાસના હેતુઓ :

- (૧) આદિવાસી કુટુંબો કે જેઓ સામાજિક-આર્થિક સમસ્યાઓથી પીડાય છે. તેઓ ધિરાણનિતીની વિશિષ્ટ સ્થિતિમાં શું કરે છે, શું ગુમાવે છે અને શું મેળવે છે તે જાણવું.
- (૨) સામાજિક-શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક-આર્થિક કે આરોગ્ય વિષયક સ્થિતિમાં ધિરાણ મેળવવા માટે શું સહન કરે છે તથા શું ભોગ આપે છે તે જાણવું.
- (૩) આદિવાસીઓ પાસેથી મુંબઈ શાહુકાર ધારા હેઠળ વ્યાજનો દર શું લે છે, ગીરે તેઓ શું લખાવી લે છે તેની વિગતો જાણવી.
- (૪) આદિવાસીઓને વધુ દેવુ થવાથી કેવી કેવી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરે છે? આ મુશ્કેલીઓ દુર કરવા કેવા કેવા ઉકેલો કરે છે તેની જાણકારી મેળવવી.
- (૫) જંગલ વિસ્તારમાં રહેતા આદિવાસીઓ આરોગ્ય-શિક્ષણ રસ્તા વગેરે ન મળે ત્યારે શાહુકારો ધિરાણ આપી વારસાગત દેવુ કેવી રીતે ભરપાઈ કરે છે તેની જાણકારી મેળવવી.

અભ્યાસનું વિશ્વ :

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર, ગામ, તાલુકો, જિલ્લો
૧.	સરીગામ
૨.	નીકોલી
૩.	માંડા
૪.	નારગોલ
	ઉમરગામ તાલુકો
૫.	કૃષ્ણપુર
૬.	ખજૂરડી
૭.	કુંડી
૮.	બોદલાઈ
	વલસાડ તાલુકો (વલસાડ જિલ્લો)
૯.	વાવડીપૂર્વ
૧૦.	કરમેલ

૧૧. વલુકી
૧૨. છાલોર
ફતેપુર તાલુકો
૧૩. માંડલી
૧૪. હિરોલા
૧૫. જૈતપુર
૧૬. ડુંગરી
ઝાલોદ તાલુકો (દાહોદ જિલ્લો)
૧૭. કોટડા
૧૮. બેડી
૧૯. છત્રાંગ
૨૦. બારા
ખેડબ્રહ્મા તાલુકો (સાબરકાંઠા)
૨૧. રામેળા
૨૨. રાવતાવાડા
૨૩. મહેરૂ
૨૪. કુડોલ
ભિલોડા તાલુકો (સાબરકાંઠા જિલ્લો)

સંશોધન પદ્ધતિ-પ્રવિધિઓ :

કોઈપણ વિષયનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવા સંશોધનની વિવિધ પ્રવિધિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને એ રીતે આ અભ્યાસમાં વિવિધ પ્રવિધિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે.

સાબરકાંઠા, દાહોદ, વલસાડ જિલ્લાના વિસ્તારના ગામોમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરવા જતાં પહેલાં વિષય અનુસંધાને અંકો, પુસ્તકો, અખબારો, રિપોર્ટ વગેરે મારફતે જરૂરી માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી હતી. વિષયની પસંદગી પૂર્વે તેમજ પસંદ કર્યાબાદ પણ વધુ ચકાસણી માટે સંદર્ભગ્રંથો, સામાજિક સંશોધનના પુસ્તકો, સામાયિકો, ઉપલબ્ધ ધિરાણ નીતિ અંગેના લેખો, અહેવાલો આ ઉપરાંત ગાંધીનગરની કચેરીએથી અધિકારીઓ સાથે રૂબરૂ મુલાકાત અને પુસ્તકોની ચર્ચાવિચારણા, ધિરાણને લગતા વિવિધ સમસ્યાઓને લગતુ સાહિત્ય વગેરેનો અભ્યાસ કરીને વિષયના સંદર્ભમાં સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરેલ છે. આમ મને ગ્રંથાલયકાર્ય તથા સરકારી કચેરી પાયાના રૂપથી મદદરૂપ બન્યુ છે. કેમકે તેનાથી આ સંરચનાત્મક, પ્રકાર્યાત્મક અભિગમથી કરવામાં આવનાર પ્રયોજના છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે એક સાદુ કુટુંબપત્રક બનાવામાં આવ્યું હતું જેમાં વિષય સંબંધી પાયાની માહિતી આદિવાસી કુટુંબો પાસેથી મેળવવામાં આવી હતી. મુખ્યતઃ નિરીક્ષણ ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો. એક મુલાકાત માર્ગદર્શિકા પણ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. તેમાં સામાજિક, આર્થિક, કૌટુંબિક, દેવાવિષયક, શાહુકાર ધારાની ધિરાણ નીતિ, આદિવાસીઓને ધિરાણ લેવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ, તેના ઉકેલો, પરિવર્તન લાવવાના તેમના વિવિધ પ્રયત્નો, વિકાસના વિવિધ પ્રયત્નો વગેરે પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો તે માટે શક્ય એટલું સહભાગી નિરીક્ષણ કરાયું હતું. શાહુકાર ધારા હેઠળ શાહુકારો પાસેથી વિગતો મેળવવા અલાયદું પત્રક તૈયાર કરીને વિગતો મેળવવામાં આવી હતી.

નિરીક્ષણ :

નિરીક્ષણ કરવાની ક્રિયા આપણા જાગૃત જીવનની અનિવાર્ય પ્રક્રિયા છે. સામાન્ય રીતે આપણે સૌ આપણી આસપાસના જીવનનું નિરીક્ષણ કરતા હોઈએ છીએ. આ રીતે ધિરાણ નીતિના વિસ્તારનું નિરીક્ષણ એ આપણા રોજિંદા જીવનની એક સાહજક બાબત છેજ, ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિક માહિતી મેળવવા માટે પણ નિરીક્ષણ એક પ્રાથમિક સ્ત્રોત છે. આ અભ્યાસમાં નિરીક્ષણ તથા સહભાગી નિરીક્ષણ પ્રક્રિયા ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. કેટલીક વિગતો જાહેરમાં નોંધ ન કરતાં આનો ઉપયોગો કરીને પાછળથી નોંધ તૈયાર કરી. શાહુકારધારા નીચે ધિરાણ લેતા ઉત્તરદાતાઓનો વિગતવાર અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આ પ્રવિધિઓના ખૂબજ સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો.

મુલાકાત :

મુલાકાત એ અગત્યની પ્રવિધિ છે. 'ધિરાણ' તપાસ વિષયના સંદર્ભમાં માહિતી એકત્ર કરવા માટે અનુસૂચિના માધ્યમથી જુદા જુદા મુલાકાતીઓ સાથે પ્રત્યક્ષ રીતે તેઓના ઘરે મળીને માહિતી મેળવી છે. શિક્ષકો, ગ્રામઆગેવાનો, સરપંચ, સમાજકાર્યકરો, સરકારી અધિકારીઓ વગેરે સાથે બેઠક કરીને ત્યાંની સ્થાનિક બોલીનો તથા ત્યાંના કાર્યકરોનો ઉપયોગ કરીને માહિતી લેવામાં આવી છે. આ તપાસ અહેવાલ તૈયાર કરવામાં અભ્યાસના હેતુઓ સમજાવીને ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી માહિતી મેળવવા માટે પ્રયત્ન કર્યા હતા.

સંશોધનમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ :

વિષય સંબંધી માહિતી મેળવવામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ પડી જેમાં,

- (૧) ગુજરાતના બધા જ આદિવાસી ધિરાણ લેતાં ગામો તથા કુટુંબોને આ અભ્યાસમાં આવરી શકાયાં નથી.
- (૨) અભ્યાસનાં તારણો ઉત્તરદાતાઓએ વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયો અને જવાબો ઉપર આધારિત હોવાથી તેમનાં પ્રતિભાવો પૂર્વગ્રહયુક્ત હોય તેવું બનવાના સંજોગો છે.

- (૩) ઘણી વખત અનુસૂચિ ભરતી વખતે ઉત્તરદાતા અનુસૂચિ અધુરી ભરાવીને ખેતરમાં ચાલ્યા જતા, પોતાનું કામ પુરૂ કરીને ખેતરેથી ત્રણ-ચાર કલાકે પાછા ફરે ત્યારે અનુસૂચિ પૂરી કરી શકાતી.
- (૪) અનુસૂચિ ભરતી વખતે શું મળશે ? તે સમજાવવા માટે શાળાના શિક્ષક, સરપંચ, ગામઆગેવાનનો વારંવાર ઉપયોગ કર્યા પછી જ વિગતો આપતા અને કેટલીક વિગતો આપવામાં સંકોચ અનુભવતા.

મર્યાદિત સમયમાં માહિતી એકત્રીકરવી મુશ્કેલ હોવા છતાં દરેક કુટુંબની વ્યક્તિગત મુલાકાત લઈ તેમની સાથે ભળી જઈને માહિતી મેળવી છે. અંતરિયાળ વિસ્તારમાં આવેલા આદિવાસીઓ સાથે ભળીને તેમના સામાજિક પ્રસંગો, વ્યવહારો, સ્થાનિક બોલી, એકજ જાતિના હોવાનું જણાવીને તથા વિવિધ સમજણ વગેરેમાં ભાગીદાર થઈને સંશોધન કાર્ય કર્યું છે.

પ્રકરણ-૨

શાહુકાર ધારો

(૧) પ્રસ્તાવના :

જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ઘડવામાં આવેલ ધારા અને તેની અમલ બજવણી અંગેના અનુભવો વિચારણામાં લઈ સને ૧૯૪૬માં જ્યારે મુંબઈ પ્રાન્તમાં પ્રજાકીય લોકશાહી સત્તા અમલમાં આવી ત્યારે શાહુકાર ધારા અંગેનું બીલ સુધારા વધારા સાથે શાહુકાર ધારા તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યું. જે ૧૯૪૬માં ધારા સભ્યોએ પસાર કર્યું. જે કાયદા તરીકે તા.૧૭ નવેમ્બર ૧૯૪૭થી અમલમાં આવ્યો અને સમગ્ર મુંબઈ રાજ્યને તે લાગુ પાડવામાં આવ્યો.

સને ૧૯૪૬નો મુંબઈ શાહુકાર અધિનિયમ (૩૧ ઓક્ટોબર ૧૯૪૭) સને ૧૯૬૦-૬૧ના વર્ષમાં ગુજરાત રાજ્યના સમગ્ર વિસ્તારમાં આ કાયદો અમલમાં મુકવામાં આવ્યો હતો. મુંબઈ રાજ્યનું મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત રાજ્યમાં વિભાજન થતાં તા.૧-૫-૬૦થી આ અધિનિયમ નવો અસ્તિત્વમાં આવેલ. ગુજરાત રાજ્યના તમામ વિસ્તારોને (કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ સાથેના) લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ સને ૧૯૬૩ના ગુજરાત અધિનિયમ-૪૪થી થયેલ સુધારા વધારા સાથેનો શાહુકાર ધારો ગુજરાત રાજ્યમાં અમલમાં છે.

(૨) શાહુકાર ધારાનો ઉદ્દેશ્ય :

શાહુકારધારાનો ઉદ્દેશ્ય મુખ્યત્વે શાહુકારી ધિરાણના વ્યવહારો ઉપર કાયદામાં વધુ સારી જોગવાઈઓ કરી નિયમન અને નિયંત્રણ મુકવાનો છે. ભૂતકાળમાં શાહુકારોએ ધિરાણ અંગેની સારી સેવાઓ અને સગવડો પ્રજાને આપી હતી. પરંતુ તેમ કરતી વખતે દેણદારનું સારું એવું અહિત અને શોષણ પણ થયું હતું. કેટલાક કિસ્સાઓમાં ધીરધાર અંગેના ખોટા હિસાબો રાખવા, વ્યાજની વધુ પડતી ગણતરી કરવી, દેણદારોને સતાવવા વગેરે પ્રકારની ગેરરીતિઓ અજમાવાઈ રહી હતી.

મુંબઈ શાહુકારધારો એક સામાજિક કાયદો હોઈ, શાહુકારીના ધંધા ઉપર નિયંત્રણ અને નિયમન ઉપરાંત નબળાવર્ગનું આર્થિક શોષણ થતું અટકે તે ઉદ્દેશ્યથી આ કાયદો ઘડવામાં આવેલ છે. આ કાયદા દ્વારા શાહુકારો પાસેથી નાણાં લેનારને પૂરતું રક્ષણ મળે તે માટે જરૂરી જોગવાઈઓ કરવામાં આવેલ છે. દેણદારો તેમના કરજ સંબંધી હિસાબો કોર્ટમાં માંગી શકે છે. શાહુકારોની લેણી રકમ કોર્ટમાં ભરપાઈ કરી શકે છે. શાહુકારો પાસે ધીરધારનું લાયસન્સ ન હોય તેવા શાહુકારોના દાવા મોકુફ રખાવી શકે છે. વસુલાત માટે દેણદારો પાસેથી નીકળતું કરજ વસુલ કરવાના હેતુ સારું દેણદારોને સતાવે અને સતામણી કરવામાં મદદ કરે તેવી રીતે પોતાનું લેણું વસુલ કરી શકશે નહીં તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે અને તે રીતે કાયદા દ્વારા દેણદારોને રક્ષણ આપવામાં આવેલ છે.

રાજ્ય સરકારે શોષણવિહીન સમાજરચનાને આદર્શ તરીકે સ્વીકારેલ છે. આ આદર્શને મૂર્તિમંત કરવા નાણાંસત્તા અને મોભાને કારણે સમાજના નબળાવર્ગનું શોષણ થતુ અટકે તે માટે રાજ્ય સરકાર તરફથી વિવિધ કાયદા ઘડવામાં આવેલ છે. શાહુકાર ધારો આ સંદર્ભમાં નાણાંને કારણે શાહુકારો તરફથી નાણાંની જરૂરિયાતવાળા ખેડૂતો, ખેતમજૂરો, કારીગરો તેમજ પછાત વર્ગના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગનું શોષણ ન થાય તે દ્રષ્ટિએ ઘડવામાં આવેલ છે.

શાહુકારધારાનો પૂર્વ ઇતિહાસ જોઈશુ તો જણાશે કે સને ૧૯૧૮ના યુઝેરીયસ (યુઝેરીયસ) લોન એક્ટ હેઠળ ન્યાયાલયોને ખુબજ વધુપડતા વ્યાજ વિશે દેણદારોને રાહત આપવા માટેની સત્તા આપવામાં આવી હતી. રોયલ કમિશન એગ્રીકલ્ચરલ ૧૯૨૮ તરફથી આ કાયદો વ્યાજખોરી અટકાવવામાં નિષ્ફળ ગયો છે. જેથી તેના કારણોની ઊંડી તપાસ કરવાની તથા તે અંગેના વધારાના ધારાધોરણ ઘડવાની જરૂર છે; તેવુ મંતવ્ય પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યુ હતું. મુંબઈ પ્રાન્ત બેકીંગ ઈન્કવાયરી કમિટીએ પણ તેવું મંતવ્ય ધરાવ્યુ હતું. આમ જુદા જુદા રાજ્યોના શાહુકારોના દેવાદારો સાથેના વ્યવહારો ઉપર નિયંત્રણ અને દેખરેખ રાખવાનું જરૂરી હોવાથી આવી ધિરાણ પ્રકૃતિ કાયદા કાનૂનથી નિયંત્રિત કરવામાં આવી.

સને ૧૯૩૮માં મુંબઈ રાજ્યમાં કોંગ્રેસ સત્તા પર આવી ત્યારે શાહુકાર ધારાનુ બીલ ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તુર્તજ ૧૯૩૯માં કોંગ્રેસના સત્તા ત્યાથી તે ધારો તે વખતે પસાર થઈ શક્યો નહોતો. ૧૯૩૮ થી ૪૦ દરમ્યાન બિહાર, ઓરિસ્સા અને બંગાળ રાજ્યોમાં શાહુકારધારો ઘડવામાં આવ્યો હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધના ગાળા દરમ્યાન આર્થિકક્ષેત્રમાં દેવાઓનો ભાર તેના થઈ રહેલ વધારાથી ચિંતાજનક સ્થિતિ તરફ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડીયાનું ધ્યાન દોરાતાં બેંકે સર્વે રાજ્ય સરકારોને સને ૧૯૪૩માં આ પ્રશ્ન હલ કરવા માટે નક્કર પગલાં ભરવા અનુરોધ કર્યો હતો. જેથી યુદ્ધમાં દેણદારોને સહાયભૂત થઈ શકાય. આ સમગ્ર ભૂમિકા સાથે ગ્રામધિરાણ તપાસતી રૂરલ કેડિટ કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી હતી. અને તેમાં કેટલીક હકીકતો જેવી કે નિયત થયેલ મોટા વ્યાજે નાણાંનું ધિરાણ થયું હોવાનું, વધુ વ્યાજની રકમો, નોકરી કે સગાસંબંધીઓનાં નામે પ્રોમીશરી નોટો લખાવી લેવા માટે વધારાના વ્યાજના દરોનો હિસાબ અગાઉથી કાપી લેવાની દેણદારોના ઉભા પાકનું વેચાણ ખોટા દરે કરાવી લેવાની, દૂધાળાં ઢોર ચોરી લેવાની વગેરે પ્રથાઓ પ્રચલિત હોવાનું પ્રકાશમાં આવ્યું.

(૩) શાહુકારધારાની વિશિષ્ટતાઓ :

(૧) શાહુકાર ધારાના ધંધાની વ્યાખ્યા :

શાહુકારધારાની કલમ-૨માં નાણાંની ધીરધારનો ધંધો એટલે શું તે નક્કી કરવામાં આવેલ છે. આ નાણાં ધીરધારનો ધંધો એટલે લોન ધીરવાનો ધંધો પછી તે બીજા કોઈ ધંધાનાં સાથે સંકળાયેલો હોય કે ન હોય અથવા તે ઉપરાંત હોય કે ન હોય તેવી વ્યાખ્યા શાહુકાર ધારામાં કરવામાં આવેલ છે.

(૨) લાયસન્સ :

શાહુકારધારાની કલમ-૫ મુજબ નાણાંની ધીરધાર કરનારે લાયસન્સ લેવું ફરજિયાત છે. કોઈપણ નાણાંની ધીરધાર કરનારથી જે વિસ્તાર માટે તેને લાયસન્સ આપવામાં આવ્યું હોય તે સિવાયના વિસ્તારમાં અને તેવા લાયસન્સની શરતો અનુસાર હોય તે સિવાય નાણાંની ધીરધારનો ધંધો કરી શકશે નહીં, તેવી આ કાયદા અન્વયે જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે.

(૩) શાહુકારની ફરજો :

શાહુકારધારાની કલમ-૧૮ અન્વયે દરેક નાણાંની ધીરધાર કરનારે ઠરાવવામાં આવે તેવા નમૂના પ્રમાણે અને તેવી રીતે રોકડ મળે અને ખાતાવહી રાખવા તથા દેણદારને જે તારીખે જે લોન આપવામાં આવી હોય તે તારીખથી ૩૦ દિવસની અંદર લોનની રકમ અને તારીખ અને લોન પાકવાની તારીખ, લોન માટેનું તારણ જો હોય તો, તેનો પ્રકાર દેણદારનું અને નાણાં ધીરધાર કરનારનું નામ અને સરનામું અને લીધેલ વ્યાજનો દર જણાવતું પત્રક આપવાની ફરજ કાયદા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલ છે. શાહુકારે દેણદારને લોન પૂરેપૂરી ભરપાઈ કરવામાં આવેલ હોય તો તે અંગેની પહોંચ આપવાની રહે છે. આ ઉપરાંત દેણદારે ગીરો મૂકેલ ચીજવસ્તુઓની પણ શાહુકારે પહોંચ આપવાની રહે છે. શાહુકાર ધારાની કલમ ૧૮ અન્વયે નાણાંની ધીરધાર કરનારે દેણદારને હિસાબોનું પત્રક અને તેની નકલો આપવા બાબત પણ જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. અને તે પ્રમાણે શાહુકારે નિયત થયેલ હિસાબોનું નિયત થયેલ વિગતો સાથેનું પત્રક દેણદારને આપવાની ફરજ બને છે.

(૪) વ્યાજનો દર :

શાહુકારધારાની કલમ-૨૫ અન્વયે રાજ્ય સરકાર રાજ્યપત્રકમાં જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરીને તારણવાળી અને તારણવગરની લોનના સંબંધમાં કોઈપણ સ્થાનિક વિસ્તાર માટે અથવા નાણાંની ધીરધારના ધંધાના કોઈ વર્ગ માટે વ્યાજના વધુમાં વધુ દરો વખતો વખત નક્કી કરી શકે છે અને આવી રીતે નક્કી કરેલ દરો કરતાં વધુ દર શાહુકાર દેણદાર પાસેથી લઈ જઈ શકતો નથી તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે.

(૫) કોર્ટની સત્તાઓ :

મુખ્યત્વે વગર પરવાને નાણાં ધીરધાર કરનારના દાવા અટકાવવા પરવાના રદ કરવા, કરજ સંબંધના દાવા કોર્ટમાં ચલાવવા વ્યાજ મર્યાદિત કરવાની સત્તા તેમજ હુકમમાં થયેલ રકમ હપ્તાઓથી વસુલ કરવાનો પ્રબંધ કરવાના અધિકારો આપેલ છે. શાહુકારધારાની કલમ -૧૪,૨૩,૨૯,૩૦ અને ૩૧ તથા ૩૬ અન્વયે કોર્ટને જુદા જુદા વિશિષ્ટ અધિકારો આપવામાં આવેલ છે. શાહુકાર ધારાની આ એક વિશિષ્ટતા છે.

(૬) દેણદારનું રક્ષણ :

શાહુકાર ધારાની કલમ-૩૬ અન્વયે ખેડૂત દેણદારની ઘરપકડ અને કેદના સંદર્ભમાં રક્ષણ આપવામાં આવેલ છે. આ જોગવાઈ મુજબ ખેડૂત દેણદાર સામે કે જેનું દેવું રૂ. ૧૫,૦૦૦ કરતાં વધુ ન હોય તેવા દેણદારને આ અધિનિયમ અમલમાં આવે તે પહેલાં અથવા તે પછી કોઈ નાણાંની ધીરધાર કરનારની તરફેણમાં કરવામાં આવેલ કોઈ હુકમનામાની બજવણી કરતી વખતે તેમને પકડવો નહીં અથવા કેદની સજા કરવી નહીં તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. અને તે રીતે ખેડૂત દેણદારને રક્ષણ આપવામાં આવેલ છે.

(૭) ગુના અને શિક્ષા :

ખત કે હિસાબોના દસ્તાવેજોમાં ખોટી રકમ દાખલ કરવા બાબત, દેણદારની સત્તામણી કરવા અંગે વિશિષ્ટ જુદા જુદા ગુના માટે શાહુકાર ધારા હેઠળ જુદી જુદી શિક્ષા ફરમાવવામાં આવેલ છે. ખત વગેરેમાં ખોટી રકમ દાખલ કરવી તે શાહુકાર ધારાની કલમ ૩૨ મુજબ ગુનો બને છે અને તે માટે ગુનો સાબિત થયેથી રૂ. ૧૦૦૦/- સુધી દંડની અથવા ૬ મહિના સુધીની કેદની એ બેમાંથી ગમે તે પ્રકારની અથવા બન્ને સજા કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. ખાસ કરીને દેણદારની સત્તામણી માટે ગુનો સાબિત થયેથી શાહુકાર ધારાની કલમ ૩૩(૧) અન્વયે ૩ મહિના સુધીની કેદની અથવા રૂ. ૫૦૦/- સુધીના દંડની એ બેમાંથી ગમે તે પ્રકારની અથવા બન્ને પ્રકારની સજા કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. શાહુકાર ધારાની કલમ-૩૫ (અ) મુજબ અમુક ગુનાઓ પોલીસ અધિકારના ગુનાઓ કે જે કોગ્નીઝેબલ ગુનાઓ ગણવામાં આવેલ છે. જેમાં શાહુકાર ધારાની કલમ-૫ની જોગવાઈના ઉલ્લંઘન બાબત એટલે કે લાયસન્સ વગર શાહુકારનો ધંધો કરવા બદલ તેમજ કલમ-૩૪ મુજબ સજા થઈ શકેતેવા ગુનાઓ અને કલમ-૩૩ એટલે કે દેણદારની સત્તામણી અંગેના જેવા ગુનાઓ પોલીસ અધિકારના એટલે કે કોગ્નીઝેબલ ગુનાઓ ગણવામાં આવે છે. આ

ઉપરાંત શાહુકાર ધારાની કલમ ૩૫ (ક) મુજબ કલમ-૧૮ અને કલમ-૧૯ની જોગવાઈઓના ઉલ્લંઘન કરવા બદલ ગુનાની માંડવાળ તરીકે ૫૦/- રૂપિયાથી વધારે ન હોય તેવી રકમ માંડવાળ તરીકે વસુલ કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે.

(૮) શાહુકાર ધારાના અમલીકરણ અંગે વહીવટ માળખું :

શાહુકારધારાના વહીવટી માળખામાં વડા તરીકે ગુજરાત રાજ્યના સહકારી ખાતાના વડા રજીસ્ટ્રાર, સહકારી મંડળીઓની નિમણૂક શાહુકાર ધારા હેઠળ શાહુકારોના મહાનિબંધક રજીસ્ટ્રાર જનરલ ઓફ મની લેન્ડર્સ તરીકે કરવામાં આવી છે. અધિકારીઓની નિમણૂક શાહુકાર ધારાની કલમ-૩ અન્વયે કરવામાં આવી છે.

શાહુકાર ધારાના નિબંધક :

શાહુકારોના મહાનિબંધકને મદદ કરવા માટે ગુજરાત રાજ્યમાં ગણવિભાગ, અમદાવાદ, વડોદરા અને રાજકોટ ખાતે જિલ્લા રજીસ્ટ્રાર સહકાર મંડળીઓ (ધીરધાર) ની શાહુકારોના નિબંધક તરીકે નિમણૂક થયેલ છે.

(૪) શાહુકાર સહાયક નિબંધક :

શાહુકારોના નિબંધક નીચે શાહુકારોના સહાયક નિબંધક તરીકે અમદાવાદ વિભાગમાં અમદાવાદ, નડીયાદ અને મહેસાણા તેમજ વડોદરા વિભાગમાં સુરત ખાતે અને રાજકોટ વિભાગમાં ભાવનગર અને જુનાગઢ ખાતે મદદ જિલ્લા રજીસ્ટ્રાર સહકારી મંડળીઓ (ધીરધાર)ની શાહુકાર ધારાના સહાયક નિબંધક તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવેલ છે.

(૫) નિરીક્ષકો :

શાહુકારોના સહાયક નિબંધકને મદદ માટે જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં સહકારી અધિકારી (ધીરધારને) શાહુકાર ધારાના નિરીક્ષક (ઈન્સ્પેક્ટર્સ ઓફ મની લેન્ડર્સ) તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવેલ છે. જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં તેઓ શાહુકારોની પ્રકૃતિઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાની કામગીરી બજાવી રહ્યા છે. આદિવાસી વિસ્તારોમાં શાહુકારો દ્વારા આદિજાતિનું શોષણ થતું અટકાવવા માટે ગેરકાયદેસર થતી ધિરાણની પ્રકૃતિઓ શોધી કાઢવા માટે સરકારશ્રીના ખેતી, વન અને સહકાર વિભાગના ઠરાવ ક્રમાંક એમ.એલ.એ./૧૦૬૮/૮૦૭૮૧/સી તા.૨૯-૭-૭૯થી ૧૫ સહકારી અધિકારીઓ (ધીરધાર)ની જગ્યાઓ સરકારશ્રી તરફથી ખાસ ઉભી કરવામાં આવેલ છે, અને તેઓ નિરીક્ષકો તરીકે આદિજાતિ વિસ્તારોમાં શાહુકાર ધારાની કામગીરી બજાવે છે.

હાલમાં શાહુકારધારાના અમલ માટે નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેના અધિકારીઓ રજીસ્ટ્રાર જનરલ ઓફ મનીલેન્ડર્સ નીચે શાહુકાર ધારા અન્વયે કામગીરી કરી રહ્યા છે.

- (૧) ૩ જિલ્લા રજી. (ધીરધાર) શાહુકારોના નિબંધક
 (૨) ૬ મદદ જિલ્લા રજી. (ધીરધાર) શાહુકારોના સહાયક નિબંધક
 (૩) ૩૩ સહકારી અધિકારી (ધીરધાર) ઈન્સ્પેક્ટર્સ ઓફ મનીલેન્ડર્સ
 (૬) શાહુકાર ધારા અંગેની કાયદાકીય જોગવાઈઓ અને નિયમો :

(૧) નાણાંની ધીરધારનો ધંધો કલમ-૨

શાહુકાર ધારાની કલમ-૨ મુજબ નાણાંની ધીરધારનો ધંધો એટલે “લોન ધીરવાનો ધંધો” પછી તે બીજા કોઈ ધંધાની સાથે સંકળાયેલ હોય કે ન હોય અથવા તે ઉપરાંત હોય કે ન હોય. જ્યારે એક જ વ્યક્તિને નિયમિત રીતે વ્યાજે નાણાં ધીરવામાં આવેલ હોય તો તેનો નાણાં ધીરધારના ધંધાની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થાય છે. કોઈ વસ્તુની ધીરધાર અને વ્યાજના રૂપમાં કોઈ નાણાં કે વસ્તુ લેવામાં આવેલ હોય તો તેને પણ ધીરધારની વ્યાખ્યામાં ગણવામાં આવેલ છે.

(૨) વ્યાજ :

શાહુકારધારાની કલમ ૨ (૬) મુજબ વ્યાજમાં લોન બદલ અથવા લોનના સંબંધમાં બીજી રીતે નાણાંની ધીરધાર કરનારને મુદ્દલ ઉપરાંત આપેલી અથવા આપવાની કોઈ રકમ પછી તે ગમે તે નામે ઓળખાતી હોય તેનો સમાવેશ થાય છે. વ્યાજની વ્યાખ્યા મુજબ શાહુકારે ધીરેલ લોનના સંબંધમાં લીધેલ કમીશન, પ્રીમીયમ, બોનસ વગેરેનો પણ સમાવેશ વ્યાજ તરીકે થાય છે. જ્યારે વેચાણ ખત ખરેખર ગીરોખત તરીકે હોય અને મિલકત જો દેણદારને ભાડાપેટે આપી હોય અને તે બદલ દેણદાર તરફથી ભાડુ આપવામાં આવતું હોય તો આવાં ભાડાંની રકમનો સમાવેશ પણ વ્યાજ તરીકે થાય છે.

(૩) લોન :

શાહુકાર ધારાની કલમ ૨(૯) અન્વયે ‘લોન’ એટલે નાણાંના અથવા વસ્તુના રૂપમાં વ્યાજે ધીરેલ રકમ, ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા મુજબ નાણાંના અથવા વસ્તુના રૂપમાં વ્યાજે ધીરેલ રકમને લોન તરીકે ગણવામાં આવે છે. જેવી કે અનાજ, ઢોર, વિગેરેના સ્વરૂપમાં આપવામાં આવેલ હોય તો તેની કિંમત જેટલી લોન અને તેઅંગે લેવાયેલ વ્યાજલોન અને વ્યાજની ગણતરીમાં થાય છે. ખરીદીનાં બાકી રહેલ નાણાં ઉપર વ્યાજ આકારવામાં આવેલ હોય તેની ગણતરી લોન તરીકે ગણવામાં આવતી નથી. દા.ત. ઉધાર વેચાણ કરેલ ઘરેણાંના બાકી રકમ તરીકે રહેલ નાણાં પણ વ્યાજ વસુલ લેવામાં આવેલ હોય તો તે લોન તરીકે ગણવામાં આવતી નથી.

(૪) શાહુકાર અથવા ધીરધારનો ધંધો :

શાહુકારધારાની કલમ-૨ (૧૦) મુજબ “નાણાંની ધીરધાર” કરનાર એટલે (૧) કોઈ વ્યક્તિ અથવા (૨) અવિભક્ત હિન્દુ કુટુંબ અથવા (૩) કોઈ કંપની અથવા (૪) વ્યક્તિઓની સ્થાપિત ન હોય તેવી મંડળી. વ્યાખ્યા મુજબ શાહુકાર ગણવા માટે રીતસરનો વ્યાજે ધીરધારનો ધંધો ચલાવતો હોવો જરૂરી છે. એકલ દોકલ વ્યાજે નાણાં ધીરનારને શાહુકાર ગણી શકાતો નથી. આ ઉપરાંત કોઈ વખત સગાસંબંધીને નાણાં ઉછીનાં આપનારને તેને પણ શાહુકાર ગણવામાં આવતો નથી.

(૫) મુદ્દલ :

શાહુકાર ધારાની કલમ-૨(૧૨) અન્વયે મુદ્દલ એટલે લોનના સંબંધમાં દેણદારને ખરેખર ધીરેલ રકમ અને કરારની શરતો મુજબ ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ લેવામાં આવતું હોય તો વ્યાજ લેવાના હેતુ સારું ખરેખર ધીરેલી રકમમાં સમાવિષ્ટ વ્યાજની રકમનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

(૬) વેપારી :

કલમ-૨(૧૮) ‘વેપારી’ એટલે જે વ્યક્તિ ધંધાના નિત્યક્રમમાં માલ અથવા બીજી જંગમ અથવા સ્થાવર મિલકત ખરીદતી હોય અથવા વેચતી હોય તે વ્યક્તિ અને તેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે.

- જથ્થાબંધ અથવા છૂટક વેપારી
- કમિશન એજન્ટ
- માલ બનાવનાર
- કોન્ટ્રાક્ટર
- કારખાનાનો માલિક

પરંતુ તેમાં કારીગરનો અથવા જે વ્યક્તિ પોતાનું ખેતીનું ઉત્પન્ન અથવા ઢોર વેચતી હોય અથવા પોતાના ઉપયોગ માટે ખેતીનું ઉત્પન્ન અથવા ઢોર ખરીદતી હોય તે વ્યક્તિનો સમાવેશ થતો નથી.

(૭) શાહુકાર ધારાથી ધીરાણના ઘંઘા ઉપર નિયંત્રણ :

શાહુકારો તરફથી જુદી જુદી ગેરરીતીઓ જેવી કે ધીરધાર અંગેના ખોટા હિસાબો રાખવા, વ્યાજની વધુ પડતી ગણતરી કરવી, દેણદારોને સતાવવા વિગેરે બાબતો ભૂતકાળમાં અજમાવાઈ રહી હતી એવી શોષણયુક્ત ગેરરીતીઓ નાબુદ કરવા અને શાહુકારોના ધંધા ઉપર નિયંત્રણ મૂકવા શાહુકાર ધારાનો અમલ કરવામાં આવેલ છે.

(ક) લાયસન્સ લીધા વગર ધંધો ન કરવા બાબત.

શાહુકારધારાની કલમ-૫ અન્વયે કોઈપણ નાણાંની ધીરધાર કરનારથી લાયસન્સ મેળવ્યા સિવાઈ શાહુકારનો ધંધો કરી શકતો નથી. જે વિસ્તારને માટે લાયસન્સ આપ્યું હોય તે સિવાયના વિસ્તારમાં નાણાં ધીરધારનો ધંધો કરી શકાય નહીં. નાણાંના ધીરધારનો ધંધો કરનારે લાયસન્સની શરતો મુજબ નાણાંનો ધીરધારનો ધંધો કરવાનો રહેશે.

(ખ) વ્યાજ મર્યાદા કરતાં વધુ ન લેવા બાબત.

શાહુકાર તરફથી શાહુકાર ધારાની કલમ-૨૫ અન્વયે નાણાંની ધીરધારનો ધંધો કરનારે સરકારે નક્કી કરવા વધુમાં વધુ દર કરતાં વ્યાજ આકારી શકાય નહી તેવું નિયંત્રણ શાહુકાર ધારા અન્વયે શાહુકાર ધિરાણના ધંધા ઉપર મૂકવામાં આવેલ છે.

(ગ) લોન પર થયેલ ખર્ચ બદલ નાણાંની ધીરધાર કરનારે કશી રકમ લેવા ઉપર પ્રતિબંધ.

શાહુકાર ધારાની કલમ-૨૬ મુજબ લોન બાબતમાં થયેલ વ્યાજબી ખર્ચ જેવા કે સ્ટેમ્પ, દસ્તાવેજ તથા અન્ય સામાન્ય ખિસ્સા ખર્ચ સિવાય દેણદાર પાસે કોઈપણ ખર્ચ બદલ નાણાં નાણાં ધીરધાર કરનાર લઈ શકતો નથી.

(ઘ) હિસાબો રાખવાની અને નકલો પૂરી પાડવાની ફરજ.

કાયદાની કલમ-૧૮ મુજબ દરેક નાણાં ધીરધાર કરનારે ઠરાવેલી જોગવાઈ મુજબ હિસાબો રાખવાના રહે છે અને નિયત થયેલ ધોરણ પ્રમાણે હિસાબોની નકલો દેણદારને પૂરી પાડવાની રહે છે. કાયદાની કલમ-૧૯ પ્રમાણે નાણાં ધીરધાર કરનારે હિસાબોનું પત્રક અને તેની નકલો દેણદારને કાયદાની જોગવાઈ મુજબ આપવાની ફરજ લાદવામાં આવી છે.

(ચ) ખતમાં રકમ લખવા પર નિયંત્રણ.

શાહુકાર ધારાની કલમ-૩૨ મુજબ શાહુકારે લોનની ખરેખરી રકમ પ્રોમીસરીનોટ, પહોંચ, ખત અથવા બીજા કોઈ લખાણ કરાવેલ હોય તો તેમાં લખવી ફરજિયાત છે. ખરેખરી રકમ જણાવી ન હોય અથવા તે ખોટી રકમ જણાવી હોય તેવી કોઈપણ પ્રોમીસરી નોટ, પહોંચ, ખત અથવા બીજું લખાણ અથવા તો જે કંઈ લખાણમાં ખાલી જગ્યાઓ તે કરી આપ્યા પછી પુરવાની હોય તેવો લેખ કરવો નહી.

(છ) દેણદારને સત્તામણી ન કરવા બાબત.

નાણાં ધીરધારનો ધંધો કરનારે દેણદાર પાસે નીકળતાં લેણાં માટે દેણદારને સત્તામણી કરી શકતો નથી. કલમ-૩૩ અન્વયે આવી સત્તામણી માટે દંડ અને કેદ જેવી શિક્ષા કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે.

(૮) શાહુકાર ધારા હેઠળ લાયસન્સ મેળવવા અંગે :

શાહુકાર ધારા હેઠળ નાણાં ધીરનારના ધંધા કરનારે લાયસન્સ લેવું ફરજિયાત છે. શાહુકાર ધારાની કલમ-૫ અન્વયે કોઈ પણ શાહુકારને જે ક્ષેત્ર માટે લાયસન્સ આપવામાં આવેલ હોય તે સિવાયના ક્ષેત્રમાં અને તેવા લાયસન્સની શરતો તથા બોલીઓ અનુસાર હોય તે સિવાઈ શાહુકારીનો ધંધો કરી શકશે નહીં.

(૯) પરવાના માટેની અરજી :

નવો પરવાનો મેળવવા માટે નિયમ-૫ હેઠળ મુકરર કરેલ નમૂના નં.૨માં અરજી કરવાની હોય છે. જ્યારે પરવાનો તાજો કરવાની અરજી નમૂના નં.૨ (અ)માં કરવાની ઠરાવેલ છે. આની અરજી અરજદારના ધંધાનું મુખ્ય સ્થળ હોય તે વિસ્તાર શાહુકારોના સહાયક નિબંધકને કરવાની હોય છે. અરજદારે અરજીમાં તે ક્યા વિસ્તારમાં ધંધો કરવા માંગે છે તે સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ. જો તે એક કરતાં વધુ સ્થળોએ ધંધો કરવા માંગતો હોય તો તેવા દરેક વિસ્તારની વિગત આપવી જોઈએ. આવી અરજીનો નીકાલ સાધારણ રીતે એક માસમાં થાય તે પ્રમાણેની કાર્યરીતી હાથ ધરવી જોઈએ. બિન જરૂરી વિલંબ નિવારવા શક્ય તે તમામ પગલાં લેવાં જોઈએ.

(૧૦) લાયસન્સની મુદત :

શાહુકાર ધારાની કલમ-૮ મુજબ જે તારીખથી લાયસન્સ આપવામાં આવ્યું હોય તે તારીખથી ત્યારપછીના ડિસેમ્બર મહિનાની ૩૧મી તારીખ સુધી લાયસન્સ માન્ય ગણાશે. તેમ જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે.

● લાયસન્સની બીજી નકલ કાઢી આપવા બાબત.

કલમ-૮(બ) તથા કાનુન ૧૫ હેઠળ લાયસન્સ ખોવાઈ જાય, નાશ પામે, ફાટી જાય અગર બીજી રીતે વાંચી ન શકાય અને નિરર્થક થાય ત્યારે શાહુકારને પરવાનાની બીજી નકલ (Duplicate) કાઢી આપવાની જોગવાઈ છે. આ માટેની અરજી સાથે લાયસન્સ ફાટી ગયું હોય કે વાંચી ન શકાય તેવું થઈ ગયું હોય તો તે મોકલી આપવાનાં હોય છે.

(૧૧) લાયસન્સ આપવાની ના પાડવા કે રદ કરવા અંગે :

- (અ) ધંધાની વ્યવસ્થા માટે જવાબદાર હોય તેવી વ્યક્તિ લાયસન્સ ધરાવવા માટે ગેરલાયક છે.
- (બ) અરજી કરનારે લાયસન્સ આપવાની અરજી સંબંધે આ અધિનિયમની અથવા નિયમોની જોગવાઈઓનું પાલન કર્યું ન હોય.
- (ક) અધિનિયમની કોઈપણ જોગવાઈનું પાલન કરવામાં જાણી બુઝીને કસૂર કરી હોય અથવા જાણી જોઈને ઉલ્લંઘન કર્યું હોય.

- (૩) નાણાં ધીરધારનો ધંધો ચલાવવામાં અથવા તેના સંબંધમાં થયેલ કોઈ કપટ અથવા અપ્રમાણિક વર્તણૂક કે કૃત્યમાં જાણી જોઈને ભાગ લીધો હોય અથવા તે પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવી હોય.

(૧૨) વ્યાજના દરોની મર્યાદા.

રાજ્ય સરકાર રાજપત્રમાં જાહેરનામુ પ્રસિદ્ધ કરીને તારણવાળી અને તારણવગરની લોનના સંબંધમાં કોઈપણ સ્થાનિક વિસ્તાર માટે અથવા નાણાંની ધીરધારના ધંધાના કોઈ વર્ગ માટે વ્યાજના વધુમાં વધુ દરો વખતો વખત નક્કી કરી શકશે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. આ જોગવાઈ મુજબ રાજ્ય સરકાર ગેઝેટમાં જાહેરનામા દ્વારા કોઈપણ સ્થાનિક વિસ્તાર માટે અગર ધીરધારના ધંધાના કોઈ વર્ગ માટે તારણવાળી અને તારણવગરની લોન માટે વધુમાં વધુ વ્યાજના દરો નક્કી કરી શકશે.

- (૧) તારણવાળી લોન માટે દર વર્ષે ૧૮ ટકા વ્યાજ
(૨) તારણવગરની લોન ઉપર દર વર્ષે ૨૧ ટકા વ્યાજ.

(૧૩) ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ :

શાહુકાર ધારાની કલમ ૨(૬) મુજબ વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. ગુજરાત અધિનિયમ નંબર-૪૪ અને ૬૩ના તા.૮-૧૧-૬૩ના ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ બાબતે કલમ ૨(૧૨)માં ખરેખર ધારેલી તે શબ્દો પછી સુધારો દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. વ્યાજની જો વસુલાત થાવી ન હોય તો વ્યાજને મુદ્દલમાં ગણી બાકી રહેતી રકમને ખરેખર ધીરેલી ગણવાનું અને તે બધી રકમ ઉપર વ્યાજ લેવાની છૂટ આપી છે.

(૧૪) ગુના અને શિક્ષાને લગતી જોગવાઈઓ :

શાહુકાર ધારાની કલમ-૩૨, ૩૩ અને ૩૪ની અંદર ગુનાને લગતી શિક્ષાનું પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. કલમ-૩૨માં ખત વિગેરે ચોપડીઓમાં ખોટી રકમ લખવી તે ગુનો ગણેલ છે અને તેમાં સજાનું પ્રમાણ નક્કી કરેલ છે. શાહુકાર ધારાની કલમ-૩૩માં કોઈ શાહુકાર દેણદારને કરજ વસુલ લેવા માટે ધાક ધમકી આપે, સતામણી કરે તો તે પણ ગુનો બને છે અને તે માટે ગુનાનું પ્રમાણ તેમજ સજાની મર્યાદા દર્શાવવામાં આવી છે.

શાહુકાર ધારા હેઠળના આદિવાસી લાભાર્થીઓની યથાસ્થિતિ

પ્રસ્તાવના :

આ પ્રકરણમાં આદિવાસી વિસ્તારમાં આવેલ શાહુકારો દ્વારા આદિવાસીઓનું જે શોષણ થાય છે તેનું ક્ષેત્રકાર્ય કર્યા પછી મેળવેલ વિગતો દ્વારા યથાસ્થિતિનો અહેવાલ વિગતો વગેરે બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમાં કુલ-૯૬ ઉત્તરદાતાઓનો અભ્યાસમાં સમાવેશ કરેલ છે.

ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકારે શોષણવિહિન સમાજ રચનાને આદર્શ તરીકે સ્વીકારેલ છે. આ આદર્શને મૂર્તિમંત કરવા, નાણાં-સત્તા અને મોભાને કારણે સમાજના નબળા અને આદિવાસી વર્ગનું શોષણ થતું અટકે તે માટે ભારત સરકાર તથા ગુજરાત સરકાર તરફથી વિવિધ કાયદાઓ ઘડવામાં આવેલ છે. શાહુકાર ધારો આ સંદર્ભમાં નાણાંને કારણે શાહુકારો તરફથી નાણાંની જરૂરિયાતવાળા ખેડૂતો, ખેતમજૂરો, કારીગરો તેમજ પછાતવર્ગના આદિવાસી કે આર્થિક રીતે નબળા વર્ગનું શોષણ ન થાય તે દ્રષ્ટિએ ઘડવામાં આવેલ છે.

૧૯૩૮ થી ૧૯૪૦ દરમ્યાન બિહાર-ઓરિસ્સા અને બંગાળ રાજ્યમાં શાહુકારધારો ઘડવામાં આવ્યો હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધના ગાળા દરમ્યાન આર્થિકક્ષેત્રમાં દેવાઓનો ભાર તેના થઈ રહેલા વધારાથી ચિંતાજનક સ્થિતિ તરફ રિઝવ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાનું ધ્યાન દોરતાં બેંક સર્વે રાજ્ય સરકારોને સને ૧૯૪૩માં આ પ્રશ્નને હલ કરવા માટે નક્કર પગલાં ભરવા અનુરોધ કર્યો હતો. આ સમગ્ર ભૂમિકા સાથે ગ્રામધિરાણ તપાસતી રૂરલ ક્રેડિટ કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી હતી અને તેમા કેટલીક હકીકતો જેવી કે નિયત થયેલ મોટા વ્યાજે નાણાંનું ધિરાણ થયું હોવાનું, વધુ વ્યાજની રકમો, નોકરી કે સગાસંબંધીઓનાં નામે પ્રોમીશરી નોટો લખાવી લેવા માટે વધારાના વ્યાજના દરોનો હિસાબ અગાઉથી કાંપી લેવાની, દેણદારોના ઉભા પાકનું વેચાણ ખોટા દરે કરાવી લેવાની, દૂધાળાં ઢોરોચોરી લેવાની વિગેરે પ્રથાઓ અત્યાર સુધી સમગ્ર સમાજ તથા આદિવાસીઓ પાસેથી શાહુકારો લેતા હોવાનું સમજણથી પ્રકાશમાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આદિવાસી ખેડૂતવર્ગની બાબતમાં ઋણ રાહતધારો હયાત દેવા હોવા છતાં તેની ભરપાઈ કરવા માટે મદદરૂપ હતો. આદિવાસી ખેડૂતોને તેમની ભવિષ્યની ખેતી, આરોગ્ય, શિક્ષણ, ધંધા રોજગાર માટે લાંબા તેમજ ટૂંકાગાળાના ધિરાણ માટે કોઈ એવા ધિરાણની વ્યવસ્થાની જરૂરિયાત હોય છે જેથી કરીને તેઓ ફરીથી દેવાદાર બની, ફરી તેવું કરજ ભરપાઈ ન કરી શકાય તેવી ખરાબ સ્થિતિમાં મુકાઈ ન જાય. આ વિકલ્પ પૂરેપૂરી રીતે પાડી શકાય નહીં ત્યાં સુધી શાહુકારી ધિરાણ ચાલુ રહેવાનું.

સરકાર દ્વારા મુંબઈ શાહુકાર ધારો ઘડવામાં આવેલ છે. આ ધારા હેઠળ આદિવાસી ખેડૂતો સંગઠિત કે અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે. તેઓની ઘણી સમસ્યાઓ હોય છે છતાં અગાઉ

દર્શાવ્યા મુજબ બહુ લાંબાગાળાથી કાયદો હોવા છતાં આ સમાજમાં કોઈ બાળકને નોકરી માટે ડોનેશન હોય, શિક્ષણ લેવાનું હોય, સામાજિક પ્રસંગ હોય, માંદગીનો પ્રસંગ હોય કે ખેતીમાં વાવણી સમયમાં ખાતર-બિયારણ ખરીદવાની હોય ત્યારે આ શાહુકારો તાત્કાલિક અંગૂઠા પડાવીને કે ચેકબુક ઉપર સહી લઈને ઉંચા વ્યાજના દરે ધિરાણ આપે છે. આ ધિરાણ માટે બેંકો, સહકારી બેંકો, મંડળીઓમાં લેવા માટેની વિવિધ જાતની આંટીઘૂટી હોવાના કારણે મેળવી શકતા નથી. જ્યારે શાહુકારો રાત્રીના સમયે પણ તરતજ જરૂરી નાણાં આપે છે. તેઓનો સંબંધ ગામમાં હોવાથી અત્યંત એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ હોય છે જેથી વ્યવસ્થામાં ધિરાણ આદિવાસીઓ લેતા હોય છે. મોટાભાગે આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં શોષણ બહુ થતું હતું તેમ મુલાકાતમાં જણાવે છે. જ્યારે વલસાડ, ઉમરગામ, ભિલોડાના ઉત્તરદાતાઓ આજે જે પરિસ્થિતિ છે તે ચાલુ છે પરંતુ મહામહેનતે નામ ન આપવાની શરતે વિગતો આપે છે. શિક્ષણ આવવાથી અને બાળકો અનેક પ્રકારના વ્યવસાયમાં ખેતી, શિક્ષણમાં થોડો સુધારો આવવાથી આદિવાસીઓ પહેલાં કરતાં શાહુકારો પાસે ઓછા જાય છે. જે રૂબરૂ મુલાકાતમાં વિગતો અહિં મેળવવામાં આવેલ છે તે જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે હજી કેટલીક જગ્યાએ આ પ્રથા ચાલુ છે અને કેટલીક જગ્યાએ પ્રમાણ ઘટ્યું છે. આ ત્રણે જિલ્લામાં મુલાકાત લઈ આંકડાકીય વિગતો સાથે આખીય સ્થિતિનો ખ્યાલ રજૂ કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે.

કોઠા નં. ૧

સર્વેક્ષિત કુટુંબોના મકાન અંગેની વિગત

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	મકાનનો પ્રકાર		ઓરડાની સંખ્યા			દિવાલનો પ્રકાર			છાપરાનો પ્રકાર					પશુ માટે છાપરી					
		કાચુ	પાકું	એક	બે	ત્રણ	ત્રણથી વધુ	ઈંટ	પથ્થર	માટી	સાંઠી	દે. નળિયા	વિ. નળિયા	પતરાં	પાકું ધાબું	ધાસ	અલગ	સાથેજ	નથી	બુલ્લા- માંજ
૧.	સરીગામ	૪	-	-	૪	-	-	-	૩	૧	૪	-	-	-	-	-	૧	૩	-	-
૨.	નીકોલી	૪.૪૯	-	-	૮.૦	-	-	-	૪.૫૪	૪.૩૫	૬.૨૫	-	-	-	-	-	૧.૫૪	૨૩.૦૮	-	-
૩.	માંડા	૪.૪૯	-	૧	૬.૦	-	-	-	૧.૫૧	૧૩.૦૪	૬.૨૫	-	-	-	-	-	૩.૦૮	૭.૬૯	-	૧
૪.	નારગોલ	૪.૪૯	-	૨	૪.૦	-	-	-	૨	૨	૩	-	-	-	-	૧	૨	૧	-	૧
૫.	ઉમરગામ તાલુકો	૪.૪૯	-	૨.૫૬	૫.૧૩	-	-	-	૩.૦૩	૮.૭૦	૪.૬૯	-	-	-	-	૧૧.૧૨	૩.૦૮	૭.૬૯	-	૫.૫૫
૬.	કૃષ્ણપુર	૧૬	-	૪	૧૨	-	-	-	૮	૮	૧૭	-	-	-	-	-	૭	૫	-	૪
૭.	ખજૂરડી	૪.૪૯	-	૫.૧૩	૪.૦	-	-	-	૪.૫૪	૪.૩૫	૩.૧૨	-	-	-	-	-	૧૦.૭૭	૩૮.૪૬	-	૨૨.૨૨
૮.	બોદવાઈ	૩.૩૭	૧	૧	૨	૧	-	૧	૨	૧	૧	૧	-	-	૧૪.૨૯	-	૨	૧	-	૧
૯.	વલસાડ તાલુકો	૪.૪૯	-	૨.૫૬	૪.૦	-	-	-	૪.૫૪	૪.૩૫	૩.૧૨	-	-	-	-	-	૧૧.૧૧	૭.૬૯	-	૫.૫૫
૧૦.		૪.૪૯	-	૫.૧૩	૪.૦	-	-	-	૪.૫૪	૪.૩૫	૩.૧૨	-	-	-	-	-	૧૧.૧૧	૧૫.૩૮	-	૧
૧૧.		૪.૪૯	-	૫.૧૩	૪.૦	-	-	-	૬.૦૬	-	૬.૨૫	-	-	-	-	-	૩.૦૮	૭.૬૯	-	૫.૫૫
૧૨.		૧૫	૧	૬	૯	૧	-	૧	૧૨	૩	૯	૧	૨	૧	૧	૩	૯	૫	-	૨
૧૩.		૧૬.૮૫	૧૪.૩૯	૧૫.૩૮	૧૮.૦	૧૬.૬૭	-	૧૪.૨૯	૧૮.૧૮	૧૩.૦૪	૧૪.૦૬	૮.૦૯	૪૦.૦	૧૪.૨૯	૩૩.૩૩	૧૩.૮૫	૩૮.૪૬	-	-	૧૧.૧૧

કોઠા નં.૧ (યાલુ)

સર્વેક્ષિત કુંડુંબોના મકાન અંગેની વિગત

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	મકાનનો પ્રકાર				ઓરડાની સંખ્યા				દિવાલનો પ્રકાર				છાપરાનો પ્રકાર				પથુ માટે છાપરી			
		કાયુ	પાકું	એક	બે	ત્રણ	ત્રણથી વધુ	ઈંટ	પથ્થર	માટી	સાંકી	દે. નળિયા	વિ. નળિયા	પતરાં	પાકું ધાબું	ઘાસ	અલગ	સાથેજ	નથી	ખુલ્લા- માંજ	
૧.	વલસાડ જિલ્લો	૩૧ ૩૪.૮૩	૧ ૧૪.૨૯	૧૦ ૨૫.૬૪	૨૧ ૪૨.૦	૧ ૧૬.૬૭	-	૧ ૧૪.૨૯	-	૨૦ ૩૦.૩૦	૧૧ ૪૭.૮૩	૨૬ ૪૦.૬૨	૧ ૯.૦૯	૨ ૪૦.૦	૧ ૧૪.૨૯	૪ ૪૪.૪૫	૧૬ ૨૪.૬૧	૧૦ ૭૬.૯૨	-	૬ ૩૩.૩૩	
૯.	વાવડી પૂર્વ	૩	૧	-	૩	-	૧	૧	-	૨	૧	૩	-	-	૧	-	-	-	-	-	
૧૦.	કરમેલ	૪	-	૨	૬.૦	-	૧૦૦.૦	૧૪.૨૯	-	૩.૦૩	૪.૩૫	૪.૬૯	-	-	૧૪.૨૯	૩.૧૫	-	-	-	-	
૧૧.	વલુકી	૪.૪૯	-	૫.૧૩	૪.૦	-	-	-	-	૪.૫૪	૪.૩૫	૩.૧૨	૧૮.૧૮	-	-	૬.૧૫	-	-	-	-	
૧૨.	છાલોર	૩.૩૭	૧	૨.૫૬	૪.૦	૧૬.૬૭	-	૧૪.૨૯	-	૪.૫૪	-	૩.૧૨	૯.૦૯	-	૪.૬૧	-	૭.૬૯	-	-		
૩.	ફતેપુરા તાલુકો	૧૪	૨	૬	૮	૧	૧	૨	-	૯	૫	૮	૪	૧	૧૫	૧	૧	-	-		
૧૩.	માંડલી	૪	-	૨	૨	-	-	-	-	૩	૧	૩	-	-	૩	-	-	-	૧		
૧૪.	સિરોલા	૪.૪૯	-	૫.૧૩	૪.૦	-	-	-	-	૪.૫૪	૪.૩૫	૪.૬૯	-	-	૪.૪૧	-	-	-	૫.૫૫		
૧૫.	જેતપુર	૩.૩૭	૧	૨.૫૬	૪.૦	૧૬.૬૭	-	૧૪.૨૯	-	૩.૦૩	૪.૩૫	૩.૧૨	૯.૧૮	-	૩.૦૮	૭.૬૯	-	-	૫.૫૫		
૧૬.	ડુંગરી	૪.૪૯	-	૫.૧૩	૪.૦	-	-	-	-	૪.૫૪	૪.૩૫	૪.૬૯	-	-	૩.૦૮	૭.૬૯	-	-	૫.૫૫		
		૪.૪૯	-	૭.૬૯	૨.૦	-	-	-	-	૪.૫૪	૪.૩૫	૪.૬૯	-	-	૪.૬૧	-	-	-	૫.૫૫		

કોઠા નં. ૧ (ચાલુ)

સર્વેક્ષિત કુટુંબોના મકાન અંગેની વિગત

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	મકાનનો પ્રકાર		ઓરડાની સંખ્યા				દિવાલનો પ્રકાર				છાપરાનો પ્રકાર						પશુ માટે છાપરી			
		કાચુ	પાકું	એક	બે	ત્રણ	ત્રણથી વધુ	ઈટ	પથ્થર	માટી	સાંઠી	દે. નળિયા	વિ. નળિયા	પતરાં	પાકું ધાબુ	ધાસ	અલગ	સાથેજ	નથી	મુલ્યા- માંજ	
૪.	આલોદ તાલુકો	૧૫ ૧૬.૮૫	૧ ૧૪.૨૯	૮ ૨૦.૯૧	૭ ૧૪.૦	૧ ૧૬.૬૭	-	૧ ૧૪.૨૯	-	૧૧ ૧૭.૩૯	૪ ૧૭.૩૯	૧૧ ૧૭.૧૯	૧ ૯.૧૮	-	૧ ૧૪.૨૯	૩ ૩૩.૩૩	૧૦ ૧૫.૩૮	૨ ૧૫.૩૮	-	૪ ૨૨.૨૨	
૨.	દાહોદ જિલ્લો	૨૯ ૩૨.૫૮	૩ ૪૨.૮૬	૧૪ ૩૫.૯૦	૧૫ ૩૦.૦	૨ ૩૩.૩૩	૧૦૦	૩ ૪૨.૮૬	-	૨૦ ૩૦.૩૦	૯ ૩૯.૧૩	૧૯ ૪૫.૪૫	૫ ૪૫.૪૫	૧ ૨૦.૦	૩ ૪૨.૮૬	૪ ૪૪.૪૪	૨૫ ૩૮.૪૬	૧ ૭.૬૯	-	૪ ૨૨.૨૨	
૧૭	કોટડા	૪ ૪.૪૯	-	૩ ૭.૬૯	૧ ૨.૦	-	-	૪ ૬.૨૫	-	૨ ૩.૦૩	૨ ૮.૭૦	૪ ૬.૨૫	-	-	-	-	૩ ૪.૬૧	-	-	૧ ૫.૫૫	
૧૮.	બેડી	૪ ૪.૪૯	-	૩ ૭.૬૯	૧ ૨.૦	-	-	૩ ૪.૬૯	-	૩ ૪.૫૪	૧ ૪.૩૫	૩ ૪.૬૯	-	-	-	૧ ૧૧.૧૧	૨ ૩.૦૮	-	-	૨ ૧૧.૧૧	
૧૯.	છત્રાંગ	૪ ૪.૪૯	-	૪ ૧૦.૨૬	-	-	-	૩ ૪.૬૯	-	૪ ૬.૦૬	-	૪ ૪.૬૯	૧ ૯.૦૯	-	-	-	૩ ૪.૬૧	-	-	૧ ૫.૫૫	
૨૦	બારા	૪ ૪.૪૯	-	૪ ૧૦.૨૬	-	-	-	૨ ૪.૬૯	-	૪ ૬.૦૬	-	૨ ૪.૬૯	૨ ૯.૦૯	-	-	-	૧ ૧.૫૪	૧ ૭.૬૯	-	૨ ૧૧.૧૧	
૫.	ખેડબ્રહ્મા તાલુકો	૧૬ ૧૭.૯૮	-	૧૪ ૩૫.૯૦	૨ ૪.૦	-	-	૧૨ ૧૮.૭૫	-	૧૩ ૧૮.૭૦	૩ ૧૩.૦૪	૧૨ ૧૮.૭૫	૩ ૨૭.૨૭	-	-	૧ ૧૧.૧૧	૯ ૧૩.૮૫	૧ ૭.૬૯	-	૬ ૩૩.૩૩	
૨૧.	રાચેળા	૩ ૩.૭૭	૧ ૧૪.૨૯	૧ ૨.૫૬	૨ ૪.૦	૧ ૧૬.૬૭	-	૨ ૧૪.૨૯	-	૩ ૪.૫૪	-	૨ ૩.૧૨	૧ ૯.૦૯	-	૧ ૧૪.૨૯	-	૪ ૬.૧૫	-	-	-	
૨૨.	રાવતાવાડા	૪ ૪.૪૯	-	-	૪ ૮.૦	-	-	-	-	૪ ૬.૦૬	-	૩ ૩.૧૨	૨ ૯.૦૯	-	-	-	૪ ૬.૧૫	-	-	-	

આદિવાસીઓને ધિરાણ આપનાર શાહુકારો સાથે મુલાકાત કરેલ ત્યારે તેઓએ જણાવેલ કે વર્ષોથી અમારો અંદરો અંદરનો આપલેનો વ્યવહાર ચાલે છે. વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તથા વલસાડ તાલુકા તથા સાબરકાંઠાના ભિલોડા તાલુકામાં જે વ્યાજે ધિરાણ લીધેલ છે તે ધિરાણ લેનારાઓની સ્થિતિ કંઈક અંશે સારી જોવા મળી છે. સારી જોવા મળી છે તેમાં ખેતી, શિક્ષણ, સામાજિક રિવાજો, નોકરી કરનારનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક જોવા મળે છે તેના લીધે આ જુદા જુદા વિસ્તારમાં ધિરાણ લેનારાઓનું મકાન કેવા પ્રકારનું છે, પોતાના પશુઓ માટે શું વ્યવસ્થા કરી છે તે રૂબરૂ મુલાકાત લઈને વિગતો એકત્ર કરેલ છે જે પ્રસ્તુત કોઠામાં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

ઉમરગામ તાલુકામાં ૧૬ (૧૭.૯૮%) કાચાં મકાન ધરાવે છે જ્યારે વલસાડ તાલુકામાં ૧૫ (૧૬.૮૫%) નું પ્રમાણ જોવા મળે છે તેમાં બધા જ પ્રકારની વ્યવસ્થા છે. અનેફક્ત ૧ ઉત્તરદાતાનું જ મકાન પાકુ છે.

દાહોદ જિલ્લાના ફતેપુર તાલુકામાં કાચા મકાન ૧૪ (૧૫.૭૩%) પાકા મકાન ૨ (૨૮.૫૮%) ધરાવે છે. જ્યારે ઝાલોદ તાલુકામાં કાચા મકાન ૧૫ (૧૬.૮૫%) પાકા ૧ (૧૪.૨૯%) ધરાવે છે. આ બંને તાલુકાના ગામોમાં સગવડતાનું પ્રમાણ મધ્યમ પ્રકારનું છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લાનાં ખેડબ્રહ્મા તાલુકામાં ૧૬ (૧૭.૯૮%) ઉત્તરદાતાઓ કાચા મકાન ધરાવે છે જે સુવિધા સાવ ઓછી હોય તેવાં મકાન ધરાવે છે. ભિલોડા તાલુકામાં ૧૩ (૧૪.૬૧%) કાચા મકાન અને તેમાં સગવડતા ઠીક ઠીક જોવા મળે છે જ્યારે ૩ (૪૨.૮૬%) પાકાં મકાન ધરાવે છે જેમાં આધુનિક બધી સગવડો જોવા મળી છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં જે મકાનો બનાવ્યા છે તે મકાનોના ઓરડાની સંખ્યા વલસાડ જિલ્લામાં એક ઓરડો અને ઓસરીવાળુ મકાન ધરાવનાર ૧૦ (૨૫.૬૪%) અને ૨ ઓરડા ધરાવનાર ૨૧ (૪૨.૦૦%) તથા ત્રણ રૂમ ધરાવનાર ૧ (૧૬.૬૭%) ધિરાણ લેનાર ધરાવે છે. જ્યારે દાહોદ જિલ્લામાં જોઈએ તો ૧૪ (૩૫.૯૦%) ઉત્તરદાતાઓ એક રૂમ ઓસરી અને ૧૫ (૩૦.૦૦%) , ૨ ઓરડાવાળા તથા ઓસરી અને ૨ (૩૩.૩૩%) ૧ ત્રણથી વધુ ઓરડા ધરાવનાર જોવા મળ્યા છે. જ્યારે સાબરકાંઠા જિલ્લામાં જોઈએ તો ૧૫ (૩૮.૪૬%) એક ઓકડો અને ઓસરી ધરાવે છે જ્યારે ૧૪ (૨૮.૦૦%) બે રૂમ-ઓસરી ધરાવે છે. ફક્ત ૩ ઉત્તરદાતાઓ જ ૩ રૂમથી વધુ ઓરડા ધરાવે છે. આ બધા જ મકાનો ઈટ-માટીથી તથા વાંસની પટ્ટીનો ઉપયોગ કરીને બનાવેલ છે. આજે મકાનો બનાવ્યા છે તેમાં દેશીનળિયાં અને વિલાયતી નળિયાંનો ઉપયોગ કર્યા હોય તેવાનું પ્રમાણ પ્રસ્તુત કોઠો જોતાં વિશેષ જોવા મળે છે. પતરાં કે પાકુ ધાબુ કર્યા હોય તેવાઓનું પ્રમાણ સાવ ઓછું જોવા મળે છે. ધાબાનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળ્યું છે તેમાં વલસાડ જિલ્લો વિશેષ છે. કેમકે ઘરમાં શેરડીની સારી ખેતી, ઉદ્યોગમાં બાળકોને કામ કરવાની મળતી તકો, સિંચાઈ,

બજાર વગેરે હોવાના કારણે મકાન પાકા અને સુવિધાવાળાં બાંધ્યા છે જે કોઠામાં બતાવેલ આંકડાથી જોઈ શકાય છે. પરંતુ વલસાડ જિલ્લામાં કાચાં મકાન તથા સાબરકાંઠાના ભિલોડા તાલુકાના કાચા મકાન ધરાવનાર ઘરમાં ફર્નીચર, ટી.વી., ટેપ, વીજળી, મોટરસાયકલ અને આ લોકોનું જીવનધોરણ દાહોદ જિલ્લો તથા ખેડબ્રહ્મા તાલુકા કરતાં ઉચુ જોવા મળે છે. પશુઓ માટે અલગ વ્યવસ્થા વલસાડ જિલ્લામાં તથા ભિલોડા તાલુકામાં ઘરની આગળ અને સાથે રાખતા હોવાનું પ્રમાણ આ બંને જગ્યા પર વિશેષ જોવા મળે છે. જ્યારે છેલ્લા ૪ વર્ષથી ખેડબ્રહ્મા તાલુકામાં અને દાહોદ જિલ્લાના ફતેપુર તથા ઝાલોદ તાલુકામાં સતત દુષ્કાળ હોવાના કારણે પશુઓ માટે કલ્પના કરવાનું મુશ્કેલ છે. પીવાનું પાણી ઘાસ ન મળવાના કારણે મૃત્યુ પામેલ છે. મોટાભાગે કામ કરવા માટે સ્થળાંતર થવાના કારણે પશુની વ્યવસ્થા-આવક વગેરે માટે કલ્પના કરવી અઘરી છે.

આ અભ્યાસમાં જે કોઠાઓ દ્વારા ગામ-તાલુકા-જિલ્લા અને કુલ એમ બધુ જ જોવા જઈએ તો કાચા મકાન ધરાવનારા અને કાચાં મકાન સુવિધાવાળા ધરાવનારનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળ્યું છે. દિવાલનો પ્રકાર માટી-ઈંટમાટી તથા વાંસના ખાપટવાળા દિવાલો જોવા મળી છે તેનાથી સરેરાશ આયુષ્ય વધુ હોવાનું જણાવે છે. શાહુકારો પાસે જે ધિરાણ મેળવે છે તેનો ઉપયોગ મકાન બનાવવા પણ કરે છે કે જેની વિગતો અભ્યાસના કોઠામાં દર્શાવવામાં આવેલ છે. મકાનો કાચાં હોવા છતાં અન્ય સમાજોની સાથે તાલમીલાવવા માટે સારા મકાન બનાવવાની હંમેશાં કોશિશ તથા ત્યાંજ ભાવિ નાગરિકનો જન્મ, બાળકનો અભ્યાસ ખંડ તેજ અને ઉંઘવાનો રૂમ આમ આ સમાજ માટે બધી ક્રિયાઓ આ એક કે બે રૂમમાં જ નિભાવતા હોય છે. તેઓની સ્થિતિ સારી છે તેમ કહેવું કદાચ ભૂલ ભરેલ જણાય છે. સમગ્ર મકાનની પરિસ્થિતિનું આખું વર્ગકરણ કોઠામાં દર્શાવેલ છે.

કોઠા નં.૨

શિક્ષિત કુટુંબોના સભ્યોની શૈક્ષણિક સ્થિતિ

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	અભણ						બાલવાડી						પ્રાથમિક						માધ્યમિક						ઉચ્ચ શિક્ષણ						અન્ય						કુલ		
		પુરુષ		સ્ત્રી		કુલ		પુરુષ		સ્ત્રી		કુલ		પુરુષ		સ્ત્રી		કુલ		પુરુષ		સ્ત્રી		કુલ		પુરુષ		સ્ત્રી		કુલ		પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ						
		૩	૨	૫	૪	૮	૨	૧	૫	૪	૯	૩	૨	૭	૧૫	૯	૧૩	૨૨	૨૮	૫૬	૧૩	૫૫	૬૮	૧૧૯	૬૫	૧૮૪	૨૪૯	૧૨૩	૩૭૨	૫૫૫	૩૧૮	૮૭૩								
૧.	સરીગામ	૨.૫૨	૩.૪૭	૫.૯૯	૪.૫૫	૧૦.૫૪	૫.૪૦	૪.૬૭	૧૦.૦૭	૪.૪૮	૩.૩૮	૭.૮૬	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૨.૩૮	૩.૩૮	૫.૭૬	૫.૭૬	૫.૭૬	૩.૩૮	૩.૩૮	૬.૭૬	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૧.૪૩	૧.૪૩	૨.૮૬	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૧૦.૫૪	૫.૯૯	૧૬.૫૩	૩.૫૩	૩.૫૩	૭.૦૬		
૨.	નીકોલી	૩.૩૬	૪.૦૫	૭.૪૧	૪.૫૫	૧૩.૩૩	૮.૧૧	૩.૧૮	૧૧.૩૧	૨.૮૮	૩.૧૮	૬.૦૬	૩.૧૮	૩.૧૮	૬.૩૬	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૯.૩૪	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૧.૪૩	૧.૪૩	૨.૮૬	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૧૦.૫૪	૫.૯૯	૧૬.૫૩	૩.૫૩	૩.૫૩	૭.૦૬		
૩.	માંડા	૩.૩૬	૪.૦૫	૭.૪૧	૪.૫૫	૧૩.૩૩	૮.૧૧	૩.૧૮	૧૧.૩૧	૨.૮૮	૩.૧૮	૬.૦૬	૩.૧૮	૩.૧૮	૬.૩૬	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૯.૩૪	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૧.૪૩	૧.૪૩	૨.૮૬	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૧૦.૫૪	૫.૯૯	૧૬.૫૩	૩.૫૩	૩.૫૩	૭.૦૬		
૪	નારગોલ	૩.૩૬	૪.૦૫	૭.૪૧	૪.૫૫	૧૩.૩૩	૮.૧૧	૩.૧૮	૧૧.૩૧	૨.૮૮	૩.૧૮	૬.૦૬	૩.૧૮	૩.૧૮	૬.૩૬	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૯.૩૪	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૧.૪૩	૧.૪૩	૨.૮૬	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૧૦.૫૪	૫.૯૯	૧૬.૫૩	૩.૫૩	૩.૫૩	૭.૦૬		
૫.	ઉમરગામ તાલુકો	૧૪.૨૮	૧૫.૦૩	૨૯.૩૧	૧૩.૬૪	૪૨.૯૫	૧૮.૮૨	૧૨.૭૭	૩૧.૫૯	૩૧.૫૯	૬૩.૧૮	૧૩.૬૫	૧૩.૬૫	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૬.૮૮	૬.૮૮	૧૩.૭૬	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦			
૬.	કૃષ્ણપુર	૪.૨૦	૩.૪૭	૭.૬૭	૬.૦૮	૧૩.૭૫	૫.૪૦	૨.૧૩	૭.૫૩	૨.૪૮	૨.૪૮	૪.૯૬	૨.૪૮	૨.૪૮	૪.૯૬	૨.૪૮	૨.૪૮	૪.૯૬	૪.૯૬	૪.૯૬	૨.૪૮	૨.૪૮	૪.૯૬	૨.૪૮	૨.૪૮	૪.૯૬	૨.૪૮	૨.૪૮	૪.૯૬	૨.૪૮	૨.૪૮	૪.૯૬	૨.૪૮	૨.૪૮	૪.૯૬	૨.૪૮	૨.૪૮	૪.૯૬		
૭.	ખજૂરડી	૫.૮૮	૪.૬૨	૧૦.૫૦	૫.૮૮	૧૩.૩૩	૮.૧૧	૩.૧૮	૧૧.૩૧	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૯.૩૪	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૫.૮૮	૫.૮૮	૧૩.૭૬	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦		
૮.	કુંડી	૩.૩૬	૪.૦૫	૭.૪૧	૪.૫૫	૧૩.૩૩	૮.૧૧	૩.૧૮	૧૧.૩૧	૨.૮૮	૩.૧૮	૬.૦૬	૩.૧૮	૩.૧૮	૬.૩૬	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૯.૩૪	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૫.૮૮	૫.૮૮	૧૩.૭૬	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦		
૯.	બોદવાઈ	૫.૦૪	૪.૦૫	૯.૦૯	૪.૦૫	૯.૦૯	૮.૧૧	૩.૧૮	૧૧.૩૧	૨.૮૮	૩.૧૮	૬.૦૬	૩.૧૮	૩.૧૮	૬.૩૬	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૯.૩૪	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૪.૬૭	૪.૬૭	૯.૩૪	૫.૦૪	૫.૦૪	૧૦.૦૮	૨૦.૧૬	૨૦.૧૬	૪૦.૩૨	૨૦.૧૬	૨૦.૧૬	૪૦.૩૨	૨૦.૧૬	૨૦.૧૬	૪૦.૩૨		
૧૦.	વલસાડ તાલુકો	૧૮.૪૮	૧૭.૩૪	૩૫.૮૨	૧૩.૬૪	૪૯.૪૬	૧૬.૨૨	૧૩.૮૩	૩૦.૦૫	૧૪.૮૨	૧૪.૮૨	૨૯.૬૪	૧૪.૮૨	૧૪.૮૨	૨૯.૬૪	૧૪.૮૨	૧૪.૮૨	૨૯.૬૪	૨૯.૬૪	૨૯.૬૪	૧૪.૮૨	૧૪.૮૨	૨૯.૬૪	૧૪.૮૨	૧૪.૮૨	૨૯.૬૪	૬.૮૮	૬.૮૮	૧૩.૭૬	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦	૨૭.૩૦	૨૭.૩૦	૫૪.૬૦		
૧૧.	વલસાડ જિલ્લો	૩૨.૭૭	૩૨.૩૭	૬૫.૧૪	૨૭.૨૭	૯૨.૪૧	૩૫.૧૩	૩૫.૬૦	૭૦.૭૩	૨૮.૮૬	૨૮.૮૬	૫૭.૭૨	૨૮.૮૬	૨૮.૮૬	૫૭.૭૨	૨૮.૮૬	૨૮.૮૬	૫૭.૭૨	૫૭.૭૨	૫૭.૭૨	૨૮.૮૬	૨૮.૮૬	૫૭.૭૨	૨૮.૮૬	૨૮.૮૬	૫૭.૭૨	૧૦.૫૪	૧૦.૫૪	૨૧.૦૮	૪૨.૧૨	૪૨.૧૨	૮૪.૨૪	૪૨.૧૨	૪૨.૧૨	૮૪.૨૪	૪૨.૧૨	૪૨.૧૨	૮૪.૨૪		
૧૨.	વાવડીપુર્વ	૭.૫૬	૬.૮૪	૧૪.૪૦	૪.૫૫	૧૮.૯૫	૨.૦૦	૩.૧૮	૫.૨૬	૪.૮૭	૪.૮૭	૯.૦૫	૪.૮૭	૪.૮૭	૯.૦૫	૪.૮૭	૪.૮૭	૯.૦૫	૯.૦૫	૯.૦૫	૪.૮૭	૪.૮૭	૯.૦૫	૪.૮૭	૪.૮૭	૯.૦૫	૭.૫૬	૭.૫૬	૧૫.૧૨	૧૪.૪૦	૨૮.૫૨	૧૪.૪૦	૨૮.૫૨	૧૪.૪૦	૨૮.૫૨	૧૪.૪૦	૨૮.૫૨	૧૪.૪૦		

કોઠા નં.૨ (ચાલુ)
શિક્ષિત કુટુંબોના સભ્યોની શૈક્ષણિક સ્થિતિ

ક્રમ	સર્વશિક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	અભણ						બાલવાડી			પ્રાથમિક			માધ્યમિક			ઉચ્ચ શિક્ષણ			અન્ય			કુલ					
		પુરુષ		સ્ત્રી		કુલ	પુરુષ		સ્ત્રી		કુલ	પુરુષ		સ્ત્રી		કુલ	પુરુષ		સ્ત્રી		કુલ	પુરુષ		સ્ત્રી		કુલ		
		પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ			
૧૦.	કરમેલ	૧૦	૧૩	૨૩	-	૧	૧	૨	૬	૧૪	૧	૧	૨	-	-	-	-	-	-	-	૧	-	-	૧	૧૯	૨૨	૪૧	
૧૧.	વલુકી	૬.૪૦	૭.૫૧	૭.૮૮	-	૬.૬૭	૨.૭૦	૬.૯૬	૬.૩૮	૬.૯૬	૧.૯૨	૧.૮૦	૧.૮૦	-	-	-	-	-	-	-	૩.૩૩	૧.૮૫	૫.૧૮	૫.૬૩	૫.૬૩	૫.૩૬	૫.૩૬	
૧૨.	છાલોર	૫.૮૮	૪.૬૨	૫.૧૪	૩	-	૮.૧૧	૪.૨૫	૪.૨૫	૪.૯૭	૩.૮૫	૪.૫૦	૪.૫૦	૨.૩૬	૭.૪૧	૪.૨૯	-	-	-	-	૬.૬૭	૩.૭૦	૫.૩૭	૪.૬૦	૪.૬૦	૪.૬૦	૪.૬૦	
૩.	સ્તેપુરા તાલુકો	૫.૦૪	૪.૦૫	૪.૪૫	૬.૦૯	-	૫.૪૦	૫.૬૧	૫.૩૨	૫.૪૭	૭.૬૯	૪.૫૦	૪.૫૦	૬.૯૮	૩.૭૦	૫.૭૧	-	-	-	-	૬.૬૭	૩.૭૦	૪.૮૧	૪.૮૬	૪.૮૬	૪.૮૬	૪.૮૬	
૧૩	માંડલી	૨૬.૮૮	૨૩.૧૨	૨૪.૬૬	૨૭.૨૭	૬.૬૭	૧૮.૯૨	૧૮.૧૫	૨૨.૩૯	૨૨.૩૯	૧૫.૩૮	૧૩.૫૧	૧૩.૫૧	૬.૩૦	૧૮.૫૧	૧૨.૮૬	-	-	-	-	૨૩.૩૩	૧૨.૮૬	૨૦.૩૨	૨૦.૨૦	૨૦.૨૦	૨૦.૨૦	૨૦.૨૦	
૧૪.	હિરોલા	૪.૨૦	૪.૦૫	૪.૧૧	૪.૫૫	-	૨.૭૦	૨.૮૦	૪.૨૫	૩.૪૮	૩.૮૫	૫.૪૦	૫.૪૦	૧૧.૬૩	૧૧.૧૧	૧૧.૪૩	૪.૧૭	૩.૨૩	૩.૭૦	૩.૨૩	૧	૨	૧૯	૪.૩૫	૪.૩૫	૪.૩૫	૪.૩૫	
૧૫.	જેતપુર	૧.૬૮	૨.૮૯	૨.૪૦	-	૧૩.૩૩	૫.૪૦	૩.૭૪	૩.૧૯	૩.૪૮	૫.૭૭	૫.૪૦	૫.૪૦	૩.૩૩	૭.૪૧	૧૧.૪૩	૬.૩૩	૩.૩૩	૫.૫૬	૩.૩૩	૨	૩	૪.૫૪	૪.૦૯	૪.૩૧	૪.૩૧	૪.૩૧	
૧૬.	ડુંગરી	૨.૫૨	૨.૩૧	૨.૪૦	૬.૦૯	-	૫.૪૦	૫.૬૧	૫.૩૨	૫.૪૭	૭.૭૦	૬.૩૧	૬.૩૧	૧૧.૬૩	૧૧.૧૧	૧૧.૪૩	૧	૨	૩.૭૦	૬.૬૭	૩.૭૦	૫.૦૯	૪.૬૦	૪.૬૦	૪.૬૦	૪.૬૦	૪.૬૦	
૪.	ઝાલોદ તાલુકો	૨.૫૨	૩.૪૭	૩.૦૯	૪.૫૫	-	૨.૭૦	૪.૬૭	૭.૪૧	૫.૯૭	૫.૭૭	૮.૧૧	૮.૧૧	૧૧.૬૩	૭.૪૧	૧૦.૦૦	૪.૧૭	૬.૬૭	૫.૫૬	૬.૬૭	૫.૫૬	૫.૫૬	૫.૫૬	૫.૫૬	૫.૫૬	૫.૫૬	૫.૫૬	૫.૫૬
૨.	ઢાલોદ જિલ્લો	૧૦.૯૨	૧૨.૩૬	૧૧.૯૯	૧૮.૧૮	૧૩.૩૩	૧૬.૨૨	૧૬.૮૨	૨૦.૨૧	૧૮.૪૧	૨૩.૦૯	૨૫.૨૨	૨૫.૨૨	૪૮.૮૦	૩૭.૦૪	૪૪.૨૯	૧૬.૬૭	૨૦.૦૦	૧૮.૫૨	૨૦.૦૦	૧૮.૫૨	૨૦.૩૨	૨૦.૩૨	૧૮.૧૬	૧૮.૨૨	૧૮.૨૨	૧૮.૨૨	૧૮.૨૨
૧૭	કોટપા	૩૩.૮૧	૩૫.૮૮	૩૬.૬૪	૪૫.૪૫	૨૪.૦૦	૩૫.૧૩	૪૨.૦૬	૩૯.૩૬	૪૦.૮૦	૩૮.૪૬	૩૮.૭૪	૫૮.૧૪	૫૫.૫૬	૫૭.૧૪	૬૧.૪૮	૪૩.૬૭	૪૩.૩૩	૩૧.૪૮	૪૦.૬૪	૩૮.૩૬	૩૮.૩૬	૩૮.૩૬	૩૮.૩૬	૩૮.૩૬	૩૮.૩૬	૩૮.૩૬	૩૮.૩૬

કોઠા નં.૨ (ચાલુ)

શિક્ષિત કુટુંબોના સભ્યોની શૈક્ષણિક સ્થિતિ

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો		અભણ			બાલવાડી			પ્રાથમિક			માધ્યમિક			ઉચ્ચ શિક્ષણ			અન્ય			કુલ				
			પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ		
૧૮.		બેડી	૫	૭	૧૨	-	૧	૧	૨	૩	૫	૨	૨	૪	-	૧	૧	૨	૨	૨	૪	૧૬	૧૮	૩૪	
૧૯.		છનાંગ	૮	૧૪	૨૩	-	-	૮	૫	૩	૧૩	૩	૨	૫	-	-	૩	૨	૨	૪	૭	૪૨૮	૪૫૪	૮૮૨	
૨૦.		બારા	૭.૫૬	૮.૦૯	૧૫.૬૫	-	-	૧૫.૬૫	૩.૧૯	૩	૬.૧૯	૩.૧૯	૩	૬.૩૮	-	-	૬.૩૮	૬.૩૮	૬.૩૮	૧૨.૭૬	૧૨.૭૬	૨૫.૫૨	૨૫.૫૨	૫૧.૨૪	
૨૧.		ખેડબ્રહ્મા તાલુકો	૨૯	૪૨	૭૧	૧	૩	૪	૧૫	૩૨	૪૭	૬	૭	૧૩	૧	૨	૧૩	૧૩	૨૬	૩૯	૫૨	૬૩	૧૧૬	૧૩૭	
૨૨.		રાવતાવાડા	૧.૬૮	૨.૩૧	૪.૦૫	૧	૩	૪	૧૫	૨૦	૩૫	૧૩	૧૫	૨૮	૪	૪	૩૨	૩૬	૪૦	૪૪	૪૮	૫૨	૧૦૪	૧૪૪	
૨૩.		મહેરુ	૦.૮૪	૧.૭૩	૨.૫૭	-	-	-	૪.૨૫	૩.૯૮	૮.૨૩	૩.૯૮	૪	૮	૧૨	૨	૧૪	૧૬	૨૦	૨૪	૨૮	૩૨	૩૬	૬૮	
૨૪.		કુંડોલ	૧.૬૮	૨.૩૧	૪.૦૫	૨	૩	૫	૧૫	૨૦	૩૫	૬.૭૮	૩.૧૯	૯.૯૭	૪	૪	૮	૮	૧૨	૧૬	૨૦	૨૪	૨૮	૩૨	
૨૫.		મિલોડા તાલુકો	૫.૦૪	૭.૫૧	૧૨.૫૫	૫	૨	૭	૧૨	૧૭	૨૯	૧૩	૧૦	૨૩	૨૩	૧૦	૩૩	૩૩	૬૩	૬૩	૧૨૬	૧૩૬	૨૬૨	૨૯૮	
૨૬.		સાબરકાંઠા જિલ્લો	૨૯.૪૧	૩૧.૭૯	૬૧.૨૦	૫	૫	૧૦	૩૨	૬૭	૧૦૨	૧૯	૧૭	૩૬	૩૬	૭૨	૩૬	૩૬	૭૨	૭૨	૧૪૪	૧૪૪	૨૮૮	૩૩૬	
૨૭.		કુલ	૧૧૯	૧૭૩	૨૯૨	૨૨	૧૫	૩૭	૧૦૭	૧૨૨	૨૨૯	૫૯	૬૪	૧૨૩	૧૭૩	૩૪૬	૧૭૩	૧૭૩	૩૪૬	૩૪૬	૬૯૨	૬૯૨	૧૩૮૪	૧૬૭૨	
			૧૫.૫૬	૨૨.૬૧	૩૮.૧૭	૨.૮૮	૧.૯૬	૪.૮૪	૧૩.૯૯	૧૨.૨૯	૨૬.૨૭	૭.૭૧	૬.૮૧	૧૪.૫૧	૫.૬૨	૩.૫૩	૯.૧૫	૫.૬૨	૫.૬૨	૧૧.૨૪	૧૧.૨૪	૨૨.૪૮	૨૨.૪૮	૪૪.૯૬	૫૫.૯૬

સંશોધન અભ્યાસમાં પ્રસ્તુત કોઠામાં કુટુંબના સભ્યોનું શૈક્ષણિક સ્તર કે સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. જેમ શિક્ષણ વ્યક્તિના જીવનમાં સંકળાયેલી વસ્તુ છે. શિક્ષણ જે સમાજમાં સારૂ હોય ત્યાં વિકાસની ઘણી તકોનો સમાવેશ રહેલો છે.

વલસાડ જિલ્લામાં પુરૂષ ૩૯ (૩૨.૭૭%) અને સ્ત્રીઓ ૫૬ (૩૨.૩૭%) અભ્યાસ જોવા મળે છે. બાલવાડીમાં પુરૂષ ૬ (૨૭.૨૭%) સ્ત્રી ૭ (૪૬.૬૭%) પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવેલ હોય તેવા પુરૂષ ૩૩ (૩૦.૮૪%) સ્ત્રીઓ ૨૫ (૨૬.૬૦%) તથા માધ્યમિકમાં પુરૂષ ૧૭ (૨૮.૮૧%) સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૧૫ (૨૮.૮૫%) જોવા મળેલ છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવેલ પુરૂષો ૭ (૧૬.૨૮%) અને સ્ત્રીઓ ૬ (૨૨.૨૨%) જ્યારે અન્ય ટેકનીકલ ધંધાકીય શિક્ષણ મેળવેલ પુરૂષો ૭ (૨૯.૧૭%) સ્ત્રીઓ ૧૧ (૩૬.૩૭%) આમ કુલ પુરૂષો ૧૦૯ (૨૯.૧૪%) અને સ્ત્રીઓ ૧૨૦ (૩૦.૬૯%) જુદા જુદા પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવેલ હોવાનું જાણવા મળે છે જે અન્ય જિલ્લા કરતાં સારૂ હોવાનું જણાય છે.

દાહોદ જિલ્લામાં પુરૂષો ૪૫ (૩૭.૮૧%) અને સ્ત્રીઓ ૬૨ (૩૫.૮૪%) અભ્યાસ જોવા મળે છે જે વલસાડ જિલ્લા કરતાં પ્રમાણ વધુ છે. બાલવાડીમાં શિક્ષણ મેળવતા હોય તેવા પુરૂષો ૧૦ (૪૫.૪૫%) અને સ્ત્રીઓ ૩ (૨૪.૦૦%) અને પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવતા પુરૂષો ૪૫ (૪૨.૦૬%) અને સ્ત્રીઓ ૩૭ (૩૯.૩૬%)નું પ્રમાણ છે. માધ્યમિક ક્ષેત્રે પુરૂષો ૨૩ (૩૮.૯૮%) સ્ત્રીઓ ૨૦ (૩૮.૪૬%) જ્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતા પુરૂષો ૨૫ (૫૮.૪૦%) અને સ્ત્રીઓ ૧૫ (૫૫.૫૬%) છે. ટેકનીકલ તથા ધંધાકીય રીતે શિક્ષણ મેળવતા હોય તેવા પુરૂષો ૪ (૧૬.૬૭%) સ્ત્રીઓ ૧૩ (૪૩.૩૩%) આમ કુલ ૧૫૨ પુરૂષો (૪૦.૬૪%) અને સ્ત્રીઓ ૧૫૦ (૩૮.૩૬%) હોવાનું માલુમ પડ્યું છે. શિક્ષણમાં પ્રગતિ સાધી રહેલ વલસાડ જિલ્લા કરતાં દાહોદ જિલ્લો પાછળ છે તેમ ચોક્કસ કહી શકાય.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ગામ-તાલુકા પ્રમાણે જોતાં કોઠા દ્વારા ચોક્કસ ખ્યાલ આવે છે કે અભ્યાસ પુરૂષો ૩૫ (૨૭.૪૧%) સ્ત્રીઓ ૫ (૩૩.૩૩%) છે જ્યારે પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવેલ હોય તેવા પુરૂષો (૨૭.૧૦%) સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૩૨ (૩૪.૦૪%) છે. માધ્યમિક ક્ષેત્રે અભ્યાસ કરેલા પુરૂષો ૧૯ (૩૨.૨૦%) અને સ્ત્રીઓ ૧૭ (૩૨.૬૯%) અભ્યાસ કરેલ જોવા મળે છે. ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવતા હોય તેવા પુરૂષો ૧૧ (૨૫.૫૮%) સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૬ (૨૨.૨૨%) અને અન્યમાં ટેકનીકલ ધંધાકીય શિક્ષણ મેળવેલ હોય તેવા પુરૂષોનું પ્રમાણ ૧૩ (૫૪.૧૭%) સ્ત્રીઓ ૬ (૨૦.૦૦%) છે. આમ કુલ પુરૂષો ૧૧૩ (૩૦.૨૧%) અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૧૨૧ (૩૦.૮૫%) જોવા મળે છે. આ ત્રણે જિલ્લામાં શિક્ષણ મેળવનારા તાલુકામાં સાબરકાંઠાના ખેડબ્રહ્મા તાલુકો, દાહોદ જિલ્લાના ફતેપુર તથા ઝાલોદ તાલુકામાં શિક્ષણ મેળવનારાઓનું પ્રમાણ પહેલાં કરતાં થોડું વસ્તીના પ્રમાણમાં વધ્યું છે. છતાં આદિવાસીઓના વિકાસ માટે બાલવાડી, પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચશિક્ષણ, ટેકનીકલ તથા ધંધારોજગાર મળી રહે તેવા શિક્ષણ-વ્યવસાયિકની બહુજ જરૂરિયાત છે. સરકારે

તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાએ ટ્રાયબલ વિસ્તારમાં વધુમાં વધુ શાળા ખોલીએ તો કેટલાક અંશે સારૂ ભાગે એ શાળામાં જીવન તથા ધંધા રોજગારને લગતુ શિક્ષણ લેતા થાય તે સાચુ શિક્ષણ છે. આદિવાસી સમાજમાં બહેનો વધુમાં વધુ શિક્ષણ લે તેવી વ્યવસ્થા સરકારી રાહે કરવી જોઈએ. સરકારી આંકડા મુજબ બે જિલ્લામાં શિક્ષણ ઓછુ છે જે વધારવા માટે સધન કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ. આવા કાર્યક્રમો યોજવાના કારણે અન્ય સમાજોની હરોળમાં આવી શકે તે માટે શિક્ષણ માફરત જાગૃતિ લાવીને સમાજની વિવિધ સમસ્યામાંથી બહાર લાવવા જોઈએ.

કોઠા નં.૩

સર્વેક્ષિત કુટુંબોમાં દેવા વિષયક માહિતી

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/ જિલ્લો	દેવાનું વર્ષ								દેવાનાં કારણો								દેવું ધીરનાર									
		૯ પ્રા ૯	૩ પ્રા ૨	૨ પ્રા ૦	૩ પ્રા ૬	૨ પ્રા ૦	૩ પ્રા ૯	૨ પ્રા ૦	૩ પ્રા ૯	કિલ પ્રા ૨	શાકલુ-મફ કક્ષામાસ	ભરખ ફરજી	ફોલસ પ્ર-ગ્રાહક	ઘોઘાણ મ-કાન	તારતુ ટામ પ્રકા	લિખ	ભાસ્કર મમ	મકરિય	કિર	ફાકલ	ત-ત	ફાકલસ	૨૧કિાક	પ્રાકસાત	ફ-લ પકેટપ્રી	ત-ત	
૧.	સરીગામ	૧	-	૧	-	૧	૧	૨	૨.૦૮	૨	૧	૧.૦૪	૧	-	-	-	-	-	-	-	-	-	૩	-	૧	-	-
૨.	નીડોલી	૧.૦૪	-	૨.૦૮	-	૧.૦૪	-	૧	૧	૧	૨.૦૮	૨.૦૮	૧.૦૪	-	૧.૦૪	૧.૦૪	૪.૧૭	-	-	-	-	૩.૧૨	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	-	-
૩.	માંડા	૨	૨.૦૮	૧	૧.૦૪	૧	૧.૦૪	૧	૧	૧	૧.૦૪	૨.૦૮	૧	૧.૦૪	૧.૦૪	૨.૦૮	૨	-	૧	-	૧	૩	૧	૧	૧	-	-
૪.	નારગોલ	૨.૦૮	૧.૦૪	-	૧.૦૪	-	૧	-	-	૨	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	-	-	૩.૧૨	-	-	-	-	-	૧.૦૪	૨.૦૮	૧.૦૪	૧.૦૪	૧	-
૫.	ઉમરગામ તાલુકો	૩.૧૨	-	-	-	-	-	૬	૨	૨.૦૮	૩.૧૨	૪.૧૭	૪.૧૭	-	૧	૧.૦૪	૭.૨૮	૪.૧૭	૧.૦૪	૧.૦૪	૧	૨	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧	-
૬.	કૃષ્ણપુર	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	-	૧.૦૪	-	૧	૧	૧.૦૪	-	-	૧	-	-	-	-	-	-	-	-	૧	૩	-	-	-	-
૭.	ખજૂરડી	૨	૧	-	-	૧	-	-	૩.૧૨	-	-	-	૩.૧૨	૧.૦૪	૧.૦૪	-	-	-	-	-	-	-	૩.૧૨	-	-	-	-
૮.	કુંડી	૨.૦૮	૧.૦૪	-	-	૨	-	-	-	૧	૧.૦૪	૨.૦૮	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	-	-	-	૨.૦૮	-	-	૨.૦૮	૨	૧	૧.૦૪	૧.૦૪	૧
૯.	બોદવાઈ	-	-	૨.૦૮	-	૧	-	-	-	૩	૧.૦૪	૨.૦૮	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	-	-	-	-	-	-	-	૧	૨	૧	-	-
૧૦.	વલસાડ તાલુકો	૩	૨	૬	૪	૧	૧	-	-	૫	૪	૫	૧	૧	૧.૦૪	૨.૦૮	૧.૦૪	૨.૦૮	૧.૦૪	૧.૦૪	૧	૩	૩.૧૨	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧
૧૧.	વલસાડ જિલ્લો	૩.૧૨	૨.૦૮	૬.૨૫	૪.૧૭	૧.૦૪	-	-	-	૬.૨૫	૪.૧૭	૫.૨૧	૧.૦૪	૩.૧૨	૧.૦૪	૨.૦૮	૨.૦૮	૩.૧૨	૧.૦૪	૧.૦૪	૧	૩	૨.૦૮	૪.૧૭	૩.૧૨	૨.૦૮	૨
૧૨.		૮.૩૭	૫.૨૧	૮	૪	૬	-	-	-	૮.૩૭	૬.૨૫	૮.૩૩	૫.૨૧	૩.૧૨	૨.૦૮	૬.૨૫	૬.૨૫	૪.૧૭	૨.૧૨	૨.૧૨	૧	૪	૪.૧૭	૮	૪.૧૭	૨.૦૮	૨
૧૩.		૮.૩૩	૬.૨૫	૮.૩૩	૪.૧૭	૬.૨૫	-	-	-	૬.૨૫	૬.૨૫	૮.૩૩	૫.૨૧	૩.૧૨	૨.૦૮	૬.૨૫	૬.૨૫	૪.૧૭	૨.૧૨	૨.૧૨	૧	૪	૪.૧૭	૮.૩૩	૪.૧૭	૨.૦૮	૨

કોઠા નં.૩ (ચાલુ)

સર્વેક્ષિત કુટુંબોમાં દેવા વિષયક માહિતી

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/ જિલ્લો	દેવાનું વર્ષ							દેવાનાં કારણો								દેવું ધીરનાર											
		૯૫	૯૬	૯૭	૯૮	૯૯	૦૦	૦૧	કિંદુ	કાચી પામર	મકાન	દફતર	કરજી	દફતર	કરજી	કોમ્પાઉન્ડ	દફતર	કરજી	કોમ્પાઉન્ડ	કરજી								
		૨	૧	૧	૨	૧	૨	૧	૧	૨	૧	૨	૧	૨	૧	૨	૧	૨	૧	૨	૧							
૯.	વાવડીપૂર્વ	-	-	૨.૦૮	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	-	-	-	૨.૦૮	૧.૦૪	૨.૦૮	૧.૦૪	૨.૦૮	૧.૦૪	-	-	-	૩.૧૨	૩.૧૨	૧.૦૪	૧.૦૪	૧	૧.૦૪	૧		
૧૦.	કરમેલ	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૧.૦૪	૨.૦૮	૧.૦૪	૧.૦૪	૨.૦૮	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૨.૦૮	૨.૦૮	૧.૦૪	૨.૦૮	૧	૧.૦૪	૧	૧.૦૪		
૧૧.	વલુકી	૩.૧૨	૧.૦૪	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૧	૧.૦૪	૧	૧.૦૪	
૧૨.	છાલોર	૧.૦૪	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૧	૧.૦૪	૧	૧.૦૪	
૩.	કતેપુરા તાલુકો	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫	૫
૧૩.	માંડલી	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪
૧૪.	હિરોલા	૨.૦૮	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪
૧૫.	જેતુપર	-	-	૨.૦૮	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪
૧૬.	ડુંગરી	૧	૧	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
૪.	આલોદ તાલુકો	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪
૨.	દાહોદ જિલ્લો	૮	૯૦	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭
		૮.૩૭	૧૦.૪૨	૧૦.૪૨	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮	૩.૨૮

कोटा नं. ३ (यालु)

सर्वेक्षित कुटुंबोमां देवा विषयक माहिती

क्रम	सर्वेक्षित विस्तार गाव/तालुको/ जिल्हो	देवानुं वर्ष								देवानां कारझो								देवुं धीरवार										
		६ प्र ६	७ प्र २	८ प्र ७	९ प्र ०६	१० प्र ०६	११ प्र ०६	१२ प्र ०६	१३ प्र ०६	क्रि प्र ०६	श्रीकृ-पुत्र कृष्णामास	लक्ष्मण कृष्णामास	प्र-पुत्रामास	विश्वामित्र पुत्रामास	महाभारत पुत्रामास	मिथिल	कार्तिकेय पुत्रामास	महाभारत	पुत्र	पुत्रामास	क्रि-पुत्र पुत्रामास	राफेलास	प्र-पुत्रामास	क्रि-पुत्र पुत्रामास	र-पुत्र			
१७.	कोटडा	-	२	१	१	-	-	-	-	१	-	१	-	-	१	१	२	१	१	१	-	-	-	२	१	१	१	
१८	बेडी	-	२.०८	१.०४	१.०४	-	-	-	-	१.०४	-	१.०४	-	-	१.०४	१.०४	२.०८	१.०४	१.०४	१.०४	१.०४	१.०४	१.०४	२.०८	१.०४	१.०४	१.०४	
१९.	छत्रांग	-	१	३	-	-	-	-	-	१	-	१	-	-	१.०४	१.०४	३	३	३	३	-	-	-	१	१	३	१	
२०.	भारा	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३.१२	३.१२	३.१२	३.१२	३.१२	३.१२	३.१२	३.१२	३.१२	३.१२	३.१२	३.१२	३.१२	
५.	पेडभ्रमा तालुको	-	३	५	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७	७
२१.	रामेणा	१	१	२	-	-	-	-	-	१	-	१	-	-	१.०४	१.०४	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८
२२.	रावतावाडा	१.०४	१.०४	२.०८	-	-	-	-	-	१.०४	-	१.०४	-	-	१.०४	१.०४	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८
२३.	महेरे	१.०४	-	२.०८	-	-	-	-	-	१.०४	-	१.०४	-	-	१.०४	१.०४	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८
२४.	कुडेल	-	२	१	१	-	-	-	-	१	-	१	-	-	१.०४	१.०४	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८
६.	भिवोजा तालुको	२	४	६	४	-	-	-	-	१	-	१	-	-	१.०४	१.०४	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८	२.०८
३.	साभरकांडा जिल्हो	२	७	११	११	१	-	-	-	४	-	४	-	-	४.१७	४.१७	४.१७	४.१७	४.१७	४.१७	४.१७	४.१७	४.१७	४.१७	४.१७	४.१७	४.१७	४.१७
	कुल	२०	२२	२६	२३	५	-	-	-	१४	-	१४	-	-	१४.५८	१४.५८	१४.५८	१४.५८	१४.५८	१४.५८	१४.५८	१४.५८	१४.५८	१४.५८	१४.५८	१४.५८	१४.५८	१४.५८
		२०.८३	२२.८२	२७.०८	२३.८६	५.२१	-	-	-	२८.१७	-	२८.१७	-	-	२८.१७	२८.१७	२८.१७	२८.१७	२८.१७	२८.१७	२८.१७	२८.१७	२८.१७	२८.१७	२८.१७	२८.१७	२८.१७	२८.१७

સંશોધન અભ્યાસમાં મળેલ વિગતોને પ્રસ્તુત કોઠામાં ગામ પ્રમાણે તથા તાલુકા પ્રમાણે અને છેલ્લે જિલ્લામાં તેનું કુલ પ્રમાણ જોઈએ તો વલસાડ જિલ્લામાં ૧ થી ૧૬ વર્ષ સુધી દેવુ-ધિરાણ લીધેલ છે. તેઓ આ લાંબા દેવા પાછળ મોટાભાગે કેટલાક માસિક તો કેટલાક વાર્ષિક ખેતી-રોજગારી તથા છૂટક મજૂરી કરીને ઓછા દરે ભરતા હોવાના લીધે આટલો લાંબોગાળો રાખ્યો છે. દાહોદ જિલ્લામાં ૧ થી ૧૨ વર્ષના ગાળામાં ભરપાઈ કરવા માટે દેવુ-ધિરાણ લીધેલ છે. અહીં શાહુકારોને વ્યાજ માસિક અથવા વાર્ષિક ભરવાનું હોય છે. બહારગામ ધંધા માટે ગયેલ હોય તેઓ એકલા આવીને જમા કરાવી જતા હોવાનું જણાવે છે. તેઓ પોતે અભાગ હોવાથી હિસાબમાં ગોટાળા થાય છે. સાબરકાંઠા જિલ્લામાં સરેરાશ બંને તાલુકામાં ૧ થી ૧૨ વર્ષના ગાળા માટે ધિરાણ દેવુ કરે છે. આ દેવુ થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિસાબ કરે છે. મૌખિક હિસાબથી પતાવટ કરે છે. એક ખર્ચ પૂરૂ ન થાય ત્યાં કોઈકનું લગ્ન તો સામાજિક અન્ય પ્રસંગો આવી જાય જેના લીધે તેઓ બીજા દેવા કરવાનું આયોજન કરે છે. ઘણીવાર શાહુકારોને ત્યાં વ્યાજ કે દેવુ ભરપાઈ કરવા માટે ભારે દબાણ કરે ત્યારે અન્ય શાહુકારો પાસે જઈને પણ ફરી દેવુ-ધિરાણ લે છે અને ઉચી ટકાવારી આપીને પહેલાં દેવુ કર્યું હોય તેને ચૂકતે કરતા હોય છે. વિષયની ચર્ચામાં કેટલીક જગ્યાએ આ દેવુ બે-કે ત્રણ પેઢીથી વારસાગત ચાલતું હોય તેવા દાખલા સાંભળવા મળ્યા છે. અહિં પરિસ્થિતિ એ છે કે આદિવાસી દેવામાં જન્મે છે, દેવામાં જીવે છે અને દેવામાં જ મૃત્યુ પામતો હોવાનું જણાવે છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં એ ખ્યાલ આવે છે કે લાંબાગાળા સુધી ધિરાણ લોન-દેવુ લઈને અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરે છે. આ સામનો કરવા માટે દેવુ કયા કારણોસર કરે છે તેમાં વલસાડ જિલ્લામાં ખાસ કરીને સામાજિક રીતરિવાજો, ધાર્મિક પ્રસંગો, ખેતી અને સિંચાઈની સગવડો, શિક્ષણ, નોકરી માટે ડોનેશન, પશુધન વગેરે પાછળ વધુ ખર્ચ કરતા હોવાનું જણવા મળે છે. દાહોદ જિલ્લામાં જોઈએ તો ત્યાં સામાજિક રીતરિવાજો ખેતી-સિંચાઈની સગવડતા માટે, બાળકોના શિક્ષણ, ધંધો, સતત દુષ્કાળ, દેવુ પૂર્ણ કરવા તેમજ અન્ય કારણોસર દેવુ કરે છે. અહિં અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે આદિવાસીઓ હાલમાં ચર્ચા કરતાં જણાવે છે કે અમારે તો ખેતી માટે સિંચાઈ જોઈએ છીએ તે સિવાઈ કંઈ જોઈતું નથી આમ ખરેખર દેવુ કરવાના આ ગંભીર કારણો આંખમાંથી આંસુ લાવી દે તેવા છે. આરોગ્ય અંગે પોષક આહારની વાત કરીએ પરંતુ અહિં એક ટંક ખાવાનો તથા અર્ધનગ્ન અવસ્થામાં બાળકોને જોઈને કહી શકાય કે આવી કારમી દુષ્કાળની પરિસ્થિતિમાં આ આદિવાસીઓ માટે સૌએ કંઈક ચોક્કસ કરવું જોઈએ. સાબરકાંઠા જિલ્લામાં દેવુ કરવા માટે સામાજિક રીતરિવાજો, ધાર્મિક કારણો, સિંચાઈની સગવડતા, બાળકોને શિક્ષણ, નોકરી માટે ડોનેશન, ધંધા રોજગાર માટે, પશુધન અને સતત દુષ્કાળ જેવાં કારણોને લઈને ઘરસંસાર ચલાવવા માટે દેવુ કરતા હોવાનું જણાવે છે. આમ દાહોદ અને સાબરકાંઠામાં સતત દુષ્કાળ પડેલ હોવાના કારણે લગભગ બધા જ આદિવાસીઓ હાલમાં દેવાદાર બન્યા હોવાનું જોવા મળે છે. આવી કારમી

મોંઘવારીમાં પશુ માટે ઘાસચારો, પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા, સામાજિક પ્રસંગો, માંદગી વગેરેને કારણે શાહુકારો પાસેથી દેવું અવશ્ય કરવું પડે છે.

પ્રસ્તુત કોઠામાં જોતાં આ દેવું ક્યાંથી કરે છે તે અંગે જોતાં વલસાડ જિલ્લામાં સહકારી બેન્કો, શાહુકાર, સગાસંબંધીની પાસે વધુમાં વધુ ધિરાણ લેતા હોવાનું જણાવે છે. મુંબઈ શાહુકાર ધારા અધિનિયમ ૧૯૪૭ અને હાલમાં ૧૯૮૮ના કાયદા મુજબ ચોપડે નોંધીને ફોર્મ ભરીને ધિરાણ લેતા હોય છે. પરંતુ આ ધિરાણ લેનારા સૌ આદિવાસીઓ ચોપડે ૧૮% વ્યાજ દર વાર્ષિક બતાવે છે પરંતુ સમજણનો વ્યાજનો દર ઘણો જ અંકલ્પનીય હોવાનું જણાવા મળે છે જે આજે સાબિત કરી શકાય તેમ નથી. દાહોદ જિલ્લામાં આનું પ્રમાણ શાહુકારો, સરકારી બેંકો અને સગાસંબંધી પાસે ધિરાણ લીધેલ હોય તેવાઓનું પ્રમાણ ઘણુંજ ઉચું છે જે કોઠામાં જોતાં ગામ તાલુકા અને જિલ્લાના કુલનું પ્રમાણ જોતાં ખ્યાલ આવે છે. આ પ્રમાણે વલસાડ જિલ્લા કરતાં દાહોદ જિલ્લાનું જુદા પ્રકારનું છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ખેડબ્રહ્મા અને તિલોડા તાલુકામાં શાહુકારો, સગાસંબંધી, રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો તથા અન્ય પાસે ધિરાણ લેતા હોય તેવાઓનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે. આમ અહિં ત્રણે જિલ્લાઓમાં શાહુકારો પાસે ધિરાણ લેવાનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે.

પ્રસ્તુત કોઠામાં જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે આદિવાસીઓ વિવિધ જરૂરિયાતો સંતોષ કરવા માટે ટૂંકાગાળા તથા લાંબાગાળાનું ધિરાણ શાહુકારો-સગાસંબંધી તથા રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો પાસેથી મેળવે છે. ઘણીવાર હપ્તા ન ભરાતાં શાહુકારો પોતાને ત્યાં કામઘંઘે બોલાવી લીધાના દાખલા મોજુદ છે. દેવું પુરૂ ન થાય ત્યાં સુધી શાહુકારના ઘરેજ કામ કરવું પડતું હોય છે. આધુનિક સમયમાં આદિવાસીઓને દેવામાંથી અન્ય રોજગારલક્ષી કામગીરી આપો તોજ બહાર નીકળી શકે તેમ છે. હાલના સંજોગોમાં જોઈએ તો ખેતીમાં આમુલ પરિવર્તન, જંગલપેદાશમાં નવી રીતે ઉત્પાદન મેળવવું, ટેકનીકલ અને ઉત્પાદકીય શિક્ષણનો વધારો કરવો, સિંચાઈ ના નવા સ્ત્રોતો વધારવા, સરકારની જે સહાય મળે છે તે વ્યવસાય આધારિતજ આપવી અને તેનો હેતુ ન બદલાવો જોઈએ, ગ્રામપંચાયતમાં સરપંચ કે મુખી પાસે ઓછા વ્યાજના દરનું ધિરાણ મળે તેવી સરકારી માળખાની વ્યવસ્થા, મુંબઈ શાહુકાર ધારાનું કડક પાણે અમલીકરણ કરવું વગેરે બાબતો અને ટ્રાયબલ સબખાનનો બહોળો ઉપયોગ કરતા થાય તેવી વ્યવસ્થા કરે તો જ દેવા-ધિરાણની પ્રક્રિયામાંથી બહાર આવી શકે. બાકી આવી સતત મોંઘવારીમાં દેવામાંથી મુક્ત થવું મારી દ્રષ્ટિએ અઘરૂં છે તેમ કહી શકાય.

આ સંશોધન અભ્યાસમાં શાહુકારો પાસે જે ધિરાણ લે છે તે ધિરાણ નિયમ મુજબ અથવા ઉંચા વ્યાજના દરે તેઓ પોતાની અનેક મુશ્કેલીઓ હોય છે તેના કારણે લેતા હોય છે. મોટાભાગનાને ખેતી, ખેતીઆધારીત, બાળકોના શિક્ષણ, વ્યવસાય, સામાજિક વગેરે કારણે દેવું કરે છે. આ દેવું કરવા માટે પહેલાંના સમયમાં શાહુકારો જમીન ગીરવે રાખતા, દાગીના ગીરવે રાખતા તથા તેના બદલામાં અનાજ અથવા શેરડીની ઉપજ, કપાસ કે કોઈ વસ્તુ બદલામાં આપીને શાહુકારની માયાજાળમાંથી મુક્ત થતા એક વાત આદિવાસીઓ ખ્યાલમાં રાખતા કે ગજાબહારનું દેવું ન કરવું અને ત્યારે આધુનિકરણની આટલી મોટી અસરો જોવા મળતી નહીં જેથી માણસની જરૂરિયાતો ઓછી તથા કરકસરવાળી હતી પરંતુ કુદરતી સંસાધનો, આધુનીકરણ, હરિયાળીકાંતી, નવી ટેકનોલોજી, નવાં બિયારણ-ખાતરો આવવાથી આદિવાસી ખેડૂત પાયમાલ થયો અને પોતે કરેલ ખર્ચમાંથી નીકળવા માટે રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો કે સહકારી બેંકો અને અન્ય યોજનાઓથી દેવું કરવા માંડ્યો. તેમાંથી ધિરાણ લેવા માટે કડક નીતિનિયમો અને થોડોઘણો ખર્ચ આપવાના કારણે નામ કે તાલુકામાં જ રાત્રે કે દિવસે, સામાજિક કે આરોગ્ય વિષયક સ્થિતિમાં કોરો ચેક કે ફોર્મમાં અંગૂઠો પાડીને રોકડા રૂપિયા મળે છે તેથી કોઈપણ ઝંઝટ વગર નાણાં મળે છે. એના કારણે તેઓ શાહુકારો સાથે કોઈપણ ભોગે સંબંધ આજે તોડવા માંગતા નથી. પછી તે આદિવાસીઓ વલસાડ જિલ્લાના હોય, દાહોદ જિલ્લાના કે સાબરકાંઠા જિલ્લાના હોય. બધાજ એમ કહે છે કે કપરા સમયમાં આ શાહુકારો ધિરાણ આપે છે અને તેમાં સરકાર સ્તરેથી પ્રામ્યકક્ષાએ અન્ય કંઈજ વ્યવસ્થા થયેલ ન હોવાથી તેઓ શાહુકારો સાથે સંબંધ બગાડવા માંગતા નથી.

અહિં દર્શાવેલ કોષ્ટકમાં ગીરવે વસ્તુ મુક્તતા હોય તેમાં દાગીના, કોરાચેક તથા અન્ય વસ્તુ મુક્તાનુ લખાવે છે. જમીન મુક્તતા હોય તેવાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું જોવા મળે છે. તેનું મુખ્ય કારણ (૭૩ AA) જમીનનો કાયદો હોવાની શાહુકારોને ખબર છે. પરંતુ દાહોદ જિલ્લામાં પેટા શાહુકારો હોવાના કારણે ત્યાં પેટા શાહુકારો આદિવાસી સમાજની જમીન ગીરે રખાવતા હોવાનું નામ ન આપવાના શરતે જણાવે છે. મુંબઈ શાહુકાર ધારા-૧૯૪૭ અન્વયેજ ધિરાણ કરીએ છીએ અને ગીરવે કઈ વસ્તુ લેતા નથી તેમ જણાવે છે. વાસ્તવમાં વલસાડ જિલ્લામાં દાગીના ઉપર ૧૧ (૧૧.૪૬%) ધિરાણ લે છે. જ્યારે કોરાચેક આપીને ૨૦ (૨૦.૮૩%) ધિરાણ લે છે. દાહોદ જિલ્લામાં જમીન ગીરવે મુક્તાના ૮ (૮.૩૩%) અને દાગીના ગીરવે મુક્તામાં ૧૭ (૧૭.૭૧%)નું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે. આની સામે જોઈએ તો સાબરકાંઠા જિલ્લામાં દાગીના મુક્તામાં ૨૧(૨૧.૮૭%) અને કોરાચેક ૮ (૮.૩૩%) તથા ૩ (૩.૧૨%) અન્ય રીતે વસ્તુઓ શાહુકારોને ત્યાં ગીરવે મૂકે છે. અહિં વલસાડ તથા સાબરકાંઠામાં શાહુકારો (૭૩ AA) જમીનનો કાયદો જાણે છે જેથી આવું બન્યું નથી.

આ જમીન કે દાગીના ગીરવે મુક્તામાં આવે છે તેનાથી આર્થિક મુશ્કેલીઓ ગામ-તાલુકા પ્રમાણે ઘણી ઉભી થાય છે તેમાં ખાસ કરીને જોઈએ તો વલસાડ જિલ્લામાં એક કરતાં વધુ

જવાબ આપે છે. એમાં ભરણપોષણ, શિક્ષણ, સામાજિક સંબંધો જાળવવામાં મુશ્કેલી, તહેવાર ઉજવવામાં મુશ્કેલી, દેવુ ભરપાઈ કરવાની, રોજગારીની, મોજશોખ કરવા માટે ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉભી થયેલ છે જે વિકાસ ઉપર બહુજ મોટી અસર જોવા મળે છે. આ મુશ્કેલીઓને કારણે આદિવાસીઓના સમગ્ર વિકાસ, વ્યવહાર, વર્તન વગેરેમાં અનેક પરિબળોથી અસરો થઈ છે. દાહોદ જિલ્લામાં આ અંગે જોતાં વલસાડ જિલ્લા કરતાં ધિરાણ આપનાર શાહુકારો વિશેષ છે એટલે કે શાહુકારો વધુ લોકોને ધિરાણ આપે છે. ત્યાં મુશ્કેલીઓ અન્ય બે જિલ્લા કરતાં ઘણીજ વધારે જોવા મળી છે. તેમાં ભરણપોષણ, શિક્ષણ, સામાજિક સંબંધો, તહેવાર ઉજવવા, દેવુ ભરપાઈ, મોજશોખ તથા રોજગારી વગેરેની મુશ્કેલીઓ સવિશેષ દર્શાવેલ છે. જ્યારે ઉત્તર ગુજરાતના સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ભરણપોષણ, શિક્ષણ, સામાજિક સંબંધો, તહેવાર ઉજવણી, દેવુ ભરપાઈ કરવાની, મોજશોખ કે અન્ય રીતની અનેક મુશ્કેલીઓ જોવા મળે છે. લોન લેવામાં શિક્ષણ- દેવુ ભરપાઈ કરવા તથા ખેતી વિષયકમાં અનેક મુશ્કેલીઓ છે. આ ત્રણે જિલ્લામાં ખાસ કરીને ખેડબ્રહ્મા, ઝાલોદ, ફતેપુરમાં આદિવાસીઓ જમીન ગીરે અથવા દાગીના જવાથી ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી રહ્યા છે અને સાથોસાથ છેલ્લા ૩ થી ૪ વર્ષથી દુષ્કાળ હોવાના કારણે દેવામાં ગરીબાઈમાં વધારો થતોજ જાય છે.

સંશોધનમાં આપણે બધીજ વિગતો મેળવી છે. પરંતુ ગીરવે જમીન દાગીના મૂક્યા છે. આ મુકવાથી આદિવાસી કુટુંબ ઉપર આર્થિક મુશ્કેલીઓ શું ઉભી થઈ છે તેમાં પણ ખેડબ્રહ્મા, ઝાલોદ, ફતેપુરમાં કારમા દુષ્કાળની સ્થિતિમાં જીવન ગુજારી રહ્યા છે તો આ આદિવાસીઓ શાહુકારો પાસે ધિરાણલોન લઈને દેવાળિયા બની ગયા છે. આ હાલમાં તેઓની રૂબરૂ મુલાકાત તથા આંકડાક્રિય વિગતો પ્રસ્તુત કોઠામાં આપેલ છે તેમાં જોઈએ તો વલસાડ જિલ્લામાં છૂટક મજૂરી કરીને, કરકસર, દેવુ અન્ય જગ્યાએ કરીને, જંગલ પેદાશ વેચીને તથા સરકારી યોજનાનો લાભ લઈને આ મુશ્કેલીઓમાંથી બહાર આવવા તેઓ જણાવે છે. દાહોદ જિલ્લામાં ભાગે જમીન ખેડીને, છૂટક મજૂરી કરીને, કરકસર, દેવુ કરીને, જંગલ પેદાશ તથા ફેક્ટરીમાં મજૂરી કરીને આવી પડેલ મુશ્કેલીઓમાંથી મુક્ત થવા માટે હંમેશાં કોશિશ કરતા જણાય છે. જ્યારે સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ભાગે જમીન ખેડવા જઈને, છૂટક મજૂરી કરીને, કરકસર કરીને, દેવુ કરીને, જંગલ પેદાશ એકઠી કરીને, ફેક્ટરીમાં મજૂરીએ જઈને, સરકારી સહાય લઈને આર્થિક મુશ્કેલીઓમાંથી નીકળવા માટે કોશિશ કરીએ છીએ તેમ જણાવે છે. પરંતુ હાલમાં આ અંગે ચર્ચા કરતાં જાણવા મળેલ છે કે આ મુશ્કેલીઓમાંથી બહાર નીકળવા માટે અમારે ફક્ત સિંચાઈજ જોઈએ છે તે સિવાઈ અન્યની જરૂરિયાત ગૌણ છે. સંશોધનમાં સાબરકાંઠા, દાહોદ જિલ્લામાં ખરેખર આની સિંચાઈની અત્યંત જરૂરિયાત છે જેથી સિંચાઈ આવે તો ખેતી, શિક્ષણ, રોજગારી, આવક, દેવુ વગેરે પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓ આપોઆપ ઉકેલી શકાય તેમ તેઓનું મંતવ્ય છે.

કોઠા નં.૫

સર્વેક્ષિત કુટુંબોમાં કમાનાર અને નહીં કમાનાર અંગેની વિગત

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	કુટુંબમાં કમાનારની સંખ્યા			કુટુંબમાં નહીં-કમાનારની સંખ્યા			કુલ સભ્ય સંખ્યા		
		પુ.	સ્ત્રી	કુલ	પુ.	સ્ત્રી	કુલ	પુ.	સ્ત્રી	કુલ
૧.	સરીગામ	૭ ૩.૨૬	૯ ૩.૮૧	૧૬ ૩.૫૫	૫ ૩.૧૪	૬ ૩.૮૭	૧૧ ૩.૫૦	૧૨ ૩.૨૧	૧૫ ૩.૮૪	૨૭ ૩.૧૩
૨.	નીકોલી	૯ ૪.૧૯	૧૨ ૫.૦૮	૨૧ ૪.૬૬	૫ ૩.૧૮	૫ ૩.૨૩	૧૦ ૩.૧૮	૧૪ ૩.૭૪	૧૭ ૪.૩૫	૩૧ ૪.૮૫
૩.	માંડા	૮ ૩.૭૨	૭ ૨.૯૭	૧૫ ૩.૩૩	૪ ૨.૫૨	૬ ૩.૮૭	૧૦ ૩.૧૮	૧૨ ૩.૨૧	૧૩ ૩.૩૨	૨૫ ૩.૨૭
૪.	નારગોલ	૮ ૩.૭૨	૧૧ ૪.૬૬	૧૯ ૪.૨૧	૬ ૩.૭૭	૪ ૨.૫૮	૧૦ ૩.૧૮	૧૪ ૩.૧૪	૧૫ ૩.૮૪	૨૯ ૩.૮૦
૧.	ઉમરગામ તાલુકો	૩૨ ૧૪.૮૯	૩૯ ૧૬.૫૨	૭૧ ૧૫.૭૪	૨૦ ૧૨.૫૮	૨૧ ૧૩.૫૫	૪૧ ૧૩.૦૬	૫૨ ૧૩.૯૦	૬૦ ૧૫.૩૪	૧૧૨ ૧૪.૬૪
૫.	કૃષ્ણપુર	૪ ૧.૮૬	૫ ૨.૧૨	૯ ૨.૮૦	૮ ૫.૦૩	૪ ૨.૫૮	૧૨ ૩.૮૨	૧૨ ૩.૨૧	૯ ૨.૩૦	૨૧ ૨.૭૪
૬.	ખજૂરડી	૮ ૩.૭૨	૧૧ ૪.૬૬	૧૯ ૪.૨૧	૭ ૪.૪૦	૬ ૩.૮૭	૧૩ ૪.૧૪	૧૫ ૪.૦૧	૧૭ ૪.૩૫	૩૨ ૬.૧૮
૭.	કુંડી	૯ ૪.૧૯	૧૩ ૫.૫૧	૨૨ ૪.૮૮	૮ ૫.૦૩	૬ ૩.૮૭	૧૪ ૪.૪૬	૧૭ ૪.૫૪	૧૯ ૪.૮૬	૩૬ ૪.૭૧
૮.	બોદલાઈ	૭ ૩.૨૬	૮ ૩.૩૯	૧૫ ૩.૩૩	૬ ૩.૭૭	૭ ૪.૫૨	૧૩ ૪.૧૪	૧૩ ૩.૪૮	૧૫ ૩.૮૪	૨૮ ૩.૬૬
૨.	વલસાડ તાલુકો	૨૮ ૧૩.૦૨	૩૭ ૧૫.૬૮	૬૫ ૧૪.૪૧	૨૯ ૧૮.૨૪	૨૩ ૧૪.૮૪	૫૨ ૧૬.૫૬	૫૭ ૧૫.૨૪	૬૦ ૧૫.૩૪	૧૧૭ ૧૫.૨૯
૧.	વલસાડ જિલ્લો	૬૦ ૨૭.૯૧	૭૬ ૩૨.૨૦	૧૩૬ ૩૦.૧૫	૪૯ ૩૦.૮૨	૪૪ ૨૮.૩૯	૯૩ ૨૯.૬૨	૧૦૯ ૨૯.૧૪	૧૨૦ ૩૦.૬૯	૨૨૯ ૨૯.૮૩
૯.	વાવડી પૂર્વ	૧૧ ૫.૧૨	૧૧ ૪.૬૬	૨૨ ૪.૮૮	૮ ૫.૦૩	૯ ૫.૮૧	૧૭ ૫.૪૧	૧૯ ૫.૦૮	૨૦ ૫.૧૧	૩૯ ૫.૧૦
૧૦.	કરમેલ	૧૨ ૫.૫૮	૧૨ ૫.૦૮	૨૪ ૫.૩૨	૭ ૪.૪૦	૧૦ ૬.૪૫	૧૭ ૫.૪૧	૧૯ ૫.૦૮	૨૨ ૫.૬૬	૪૧ ૫.૩૬
૧૧.	વલુકી	૧૪ ૬.૫૧	૧૨ ૫.૦૮	૨૬ ૫.૭૬	૬ ૩.૭૭	૬ ૩.૮૭	૧૨ ૩.૮૨	૨૦ ૫.૩૫	૧૮ ૪.૬૦	૩૮ ૬.૯૭
૧૨.	છાલોર	૧૦ ૪.૬૫	૧૦ ૪.૨૪	૨૦ ૪.૪૩	૮ ૫.૦૩	૯ ૫.૮૧	૧૭ ૫.૪૧	૧૮ ૪.૮૧	૧૯ ૪.૮૬	૩૭ ૪.૮૩
૩.	ફતેપુરા તાલુકો	૪૭ ૨૧.૮૬	૪૫ ૧૯.૦૭	૯૨ ૨૦.૪૦	૨૯ ૧૮.૨૪	૩૪ ૨૧.૯૩	૬૩ ૨૦.૦૬	૭૬ ૨૦.૩૨	૭૯ ૨૦.૨૦	૧૫૫ ૨૦.૨૬
૧૩.	માંડલી	૧૧ ૫.૧૨	૧૧ ૪.૬૬	૨૨ ૪.૮૮	૮ ૪.૦૩	૬ ૩.૮૭	૧૪ ૪.૪૬	૧૯ ૫.૦૮	૧૭ ૪.૩૫	૩૬ ૬.૦૧
૧૪.	સિરોલા	૧૦ ૪.૬૫	૧૧ ૪.૬૬	૨૧ ૪.૬૬	૭ ૫.૪૦	૫ ૩.૨૨	૧૨ ૩.૮૨	૧૭ ૪.૫૪	૧૬ ૪.૦૯	૩૩ ૪.૩૧

ક્રમ	સર્વશક્તિ વિસ્તાર ગામ/ તાલુકો/જિલ્લો	કુટુંબમાં કમાનારની સંખ્યા			કુટુંબમાં નહી-કમાનારની સંખ્યા			કુલ સભ્ય સંખ્યા		
		પુ.	સ્ત્રી	કુલ	પુ.	સ્ત્રી	કુલ	પુ.	સ્ત્રી	કુલ
૧૫.	જેતપુર	૯	૧૦	૧૯	૧૦	૮	૧૮	૧૯	૧૮	૩૭
		૪.૧૯	૪.૨૪	૪.૨૧	૬.૨૯	૫.૧૬	૫.૭૩	૫.૦૮	૪.૬૦	૪.૮૪
૧૬.	ડુંગરી	૧૫	૧૩	૨૮	૬	૭	૧૩	૨૧	૨૦	૪૧
		૬.૯૮	૫.૫૧	૬.૨૧	૩.૭૭	૪.૫૨	૪.૧૪	૫.૬૧	૫.૧૧	૫.૩૬
૪.	ઝાલોદ તાલુકો	૪૫	૪૫	૯૦	૩૧	૨૬	૫૭	૭૬	૭૧	૧૪૭
		૨૦.૯૩	૧૯.૦૭	૧૯.૯૬	૧૯.૫૦	૧૬.૭૭	૧૮.૧૫	૨૦.૩૨	૧૮.૧૬	૧૯.૨૨
૨.	દામોદ જિલ્લો	૯૨	૯૦	૧૮૨	૬૦	૬૦	૧૨૦	૧૫૨	૧૫૦	૩૦૨
		૪૨.૭૯	૩૮.૧૪	૪૦.૩૫	૩૭.૭૪	૩૮.૭૧	૩૮.૨૨	૪૦.૬૪	૩૮.૩૬	૩૯.૪૮
૧૭.	કોટડા	૭	૯	૧૬	૬	૭	૧૩	૧૩	૧૬	૨૯
		૩.૨૬	૩.૮૧	૩.૫૫	૩.૭૭	૪.૫૨	૪.૧૪	૩.૪૮	૪.૦૯	૩.૭૯
૧૮.	બેડી	૯	૧૨	૨૧	૭	૬	૧૩	૧૬	૧૮	૩૪
		૪.૧૯	૫.૦૮	૪.૬૬	૪.૪૦	૩.૮૭	૪.૧૪	૪.૨૮	૪.૬૦	૪.૪૪
૧૯.	છત્રાંગ	૧૦	૧૩	૨૩	૭	૮	૧૫	૧૭	૨૧	૩૮
		૪.૬૫	૫.૫૧	૫.૧૦	૪.૪૦	૫.૧૬	૪.૭૮	૪.૫૪	૫.૩૭	૪.૯૭
૨૦	બારા	૯	૧૩	૨૨	૮	૬	૧૪	૧૭	૧૯	૩૬
		૪.૧૯	૫.૫૧	૪.૮૮	૫.૦૩	૩.૮૭	૪.૪૬	૪.૫૪	૪.૮૬	૪.૭૧
૫.	ખેડબ્રહ્મા તાલુકો	૩૫	૪૭	૮૨	૨૮	૨૭	૫૫	૬૩	૭૪	૧૩૭
		૧૬.૨૮	૧૯.૯૧	૧૮.૧૮	૧૭.૬૧	૧૭.૪૨	૧૭.૫૨	૧૬.૮૪	૧૮.૯૩	૧૭.૯૧
૨૧	રામેળા	૭	૮	૧૫	૫	૬	૧૧	૧૨	૧૪	૨૬
		૩.૨૬	૩.૩૯	૩.૩૩	૩.૧૪	૩.૮૭	૩.૫૦	૩.૨૧	૩.૫૮	૩.૪૦
૨૨	રાવતાવાડા	૬	૬	૧૨	૬	૪	૧૦	૧૨	૧૦	૨૨
		૨.૮૦	૨.૫૪	૨.૬૬	૩.૭૭	૨.૫૮	૩.૧૮	૩.૨૧	૨.૫૬	૨.૮૮
૨૩	મહેરૂ	૮	૪	૧૨	૫	૭	૧૨	૧૩	૧૧	૨૪
		૩.૭૨	૧.૬૯	૨.૬૬	૩.૧૪	૪.૫૨	૩.૮૨	૩.૪૮	૨.૮૧	૩.૧૪
૨૪	કુંડોલ	૭	૫	૧૨	૬	૭	૧૩	૧૩	૧૨	૨૫
		૩.૨૬	૨.૧૨	૨.૬૬	૩.૭૭	૪.૫૨	૪.૧૪	૩.૪૮	૩.૦૭	૩.૨૭
૬.	મિલોડા તાલુકો	૨૮	૨૩	૫૧	૨૨	૨૪	૪૬	૫૦	૪૭	૯૭
		૧૩.૦૨	૯.૭૫	૧૧.૩૧	૧૩.૮૪	૧૫.૪૮	૧૪.૬૫	૧૩.૩૭	૧૨.૦૨	૧૨.૬૮
૩.	સાબરકાંઠા જિલ્લો	૬૩	૭૦	૧૩૩	૫૦	૫૧	૧૦૧	૧૧૩	૧૨૧	૨૩૪
		૨૯.૩૦	૨૯.૬૬	૨૯.૪૯	૩૧.૪૪	૩૨.૯૦	૩૨.૧૭	૩૦.૨૧	૩૦.૯૫	૩૦.૫૮
	કુલ	૨૧૫	૨૩૬	૪૫૧	૧૫૯	૧૫૫	૩૧૪	૩૭૪	૩૯૧	૭૬૫
		૨૮.૧૦	૩૦.૮૫	૫૮.૯૫	૨૦.૭૮	૨૦.૨૬	૪૧.૦૫	૪૯.૮૯	૫૧.૫૧	૧૦૦

આ અભ્યાસમાં બધાજ ઉત્તરદાતાઓ આદિવાસી જાતિના છે. તેમાં ૨૫ ઉત્તરદાતાઓ અભણ છે જ્યારે ૧ થી ૭ ધોરણનો અભ્યાસ કરેલ હોય તેવા ૩૧ ધિરાણ લેનારા ઉત્તરદાતાઓ છે. જ્યારે ૪૦ સભ્યોએ એસ.એસ.સી. સુધીનો અભ્યાસ કરેલ છે. ધિરાણ લેનારાઓ આ અભ્યાસમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખેડબ્રહ્મા તાલુકાના ૪ ગામો, ભિલોડા તાલુકાના ૪ ગામો અને દાહોદ જિલ્લાના ફતેપુરા તાલુકાના ૪ ગામ, ઝાલોદ તાલુકાના ૪ ગામ જ્યારે વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તાલુકાના ૪ ગામ અને વલસાડ તાલુકાના ૪ ગામ આમ અભ્યાસ માટે ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતના આખી પૂર્વપટ્ટી પર વસતા જીવનનિર્વાહ કરતા તથા સ્થાનિક શાહુકારો પાસે ધિરાણ લઈને પોતાનું જીવન ગુજારી રહ્યા છે. તેઓની પાસેથી અભ્યાસ-સંશોધનને લગતી વિગતો અનુસૂચિમાં લેવામાં આવેલ છે. આમાં ધિરાણ લેતા આદિવાસીઓ ખેતી મુખ્ય વ્યવસાય તરીકે કામ કરે છે અને ગૌણ વ્યવસાયમાં મોટેભાગે છુટક મજૂરી, પશુપાલન, જંગલ ગૌણ વનપેદાશની કામગીરી કરતા હોય તેવાઓનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું જોવા મળે છે.

ઉત્તરગુજરાતમાં સાબરકાંઠા જિલ્લામાં આવેલ તાલુકાના ગામોમાં છેલ્લા ૪ વર્ષથી દુષ્કાળ હોવાના કારણે ધિરાણની આપ-લેની પ્રક્રિયા નબળી બની ગઈ છે. વસુલાત આવતું નથી અને ધિરાણ આપવા શાહુકારો હાલમાં સમર્થ નહીં હોવાનું જણાવે છે. આમ સ્થિતિ સાબરકાંઠા દાહોદ જિલ્લામાં ક્ષેત્રકાર્ય કરતા ત્યારે તથા રૂબરૂ ચર્ચા દરમ્યાન જાણવા મળેલ છે. જ્યારે દક્ષિણ ગુજરાતના વલસાડ જિલ્લામાં આ જિલ્લાઓના શાહુકારો અને ધિરાણ લેનારાઓની સ્થિતિ કંઈક અંશે ઠીક જોવા મળે છે. કારણકે ત્યાં ઔદ્યોગિક વિસ્તાર, સિંચાઈની કેટલીક સગવડતા, શિક્ષણનું પ્રમાણ અન્ય જિલ્લાના પ્રમાણમાં થોડુંક સારું હોવાના કારણે આ તફાવત જોવા મળે એ સ્વભાવિક જ કહી શકાય.

આ અભ્યાસમાં શાહુકારો દ્વારા જે ધિરાણ આપવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ શું કરે છે, કુટુંબના સભ્યો કેટલા કમાય છે, કેટલા સભ્યો કમાતા નથી, કુલ કેટલા સભ્યો છે વગેરેની શું સ્થિતિ છે તે પ્રસ્તુત વર્ગીકૃત કોઠામાં જોવાથી ગામ-તાલુકા તથા જિલ્લાની કેવી પરિસ્થિતિ છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. કુટુંબમાં કમાનારની સંખ્યા ઉમરગામ તાલુકામાં ૫.૩૨ (૧૪.૮૮ ટકા) સ્ત્રી ૩૮ (૧૬.૫૨ ટકા), વલસાડ તાલુકામાં પુરુષ ૨૮ (૧૩.૦૨ ટકા) સ્ત્રી ૩૭ (૧૫.૬૮ ટકા) અને સમગ્ર વલસાડ જિલ્લામાં તેનું કુલ પ્રમાણ પુરુષ ૬૦ (૨૭.૮૧ ટકા) સ્ત્રી ૩૭ (૧૫.૬૮ ટકા) સભ્યો ૧૩૬ (૩૦.૧૫ ટકા) જુદી જુદી રીતે કામ કરે છે.

દાહોદ જિલ્લાના ફતેપુર તાલુકામાં પુરુષ ૪૭ (૨૧.૮૬ ટકા) સ્ત્રી ૪૫ (૧૮.૦૭ ટકા) અને ઝાલોદ તાલુકામાં પુરુષ ૪૫ (૨૦.૮૩ ટકા) સ્ત્રી ૪૫ (૧૮.૦૭ ટકા) સ્ત્રી ૭૬ (૩૨.૨૦ ટકા) આમ સમગ્ર દાહોદ જિલ્લામાં તેનું કુલ પ્રમાણ પુરુષ ૯૨ (૪૨.૭૯ ટકા), સ્ત્રી ૯૦ (૩૮.૧૪ ટકા) કુલ સભ્યો ૧૮૨ (૪૦.૩૫ ટકા) જુદી જુદી રીતે કામ કરે છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખેડબ્રહ્મા તાલુકામાં પુરુષ ૩૫ (૧૬.૨૮ ટકા) સ્ત્રી ૪૭ (૧૯.૯૧ ટકા) અને ભિલોડા તાલુકામાં પુરુષ ૨૮ (૧૩.૦૨ ટકા) સ્ત્રી ૨૩ (૯.૭૫ ટકા) આમ સમગ્ર જિલ્લામાં તેનું કુલ પ્રમાણ પુરુષ ૬૩ (૨૯.૩૦ ટકા) સ્ત્રી ૭૦ (૨૯.૬૬ ટકા) કુલ સભ્યો ૧૩૩ (૨૯.૪૯ ટકા) જુદી જુદી રીતે કામ કરે છે.

વલસાડ જિલ્લામાં જે કુટુંબના કમાનાર સભ્યો છે તેઓ મોટાભાગે ખેતીમાં, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનક્ષેત્ર તથા કેટલાક મચ્છીમારી વ્યવસાય સાથે જોડાઈને કામ કરે છે. બાંધકામની કામગીરીમાં જોડાયા હોય તેવાઓનું પ્રમાણ પણ ઠીક ઠીક જોવા મળે છે. જ્યારે દાહોદ જિલ્લામાં સ્થાનિક કામગીરીનો પહેલાંથી અભાવ છે જ પરંતુ પુરુષ તથા સ્ત્રીઓ જે મોટાભાગે શહેરોમાં, બાંધકામ-રોડ તથા નહેરો અને રેલ્વેના કામમાં જોડાયેલા જોવા મળે છે. તેઓ બાળકો સાથે સ્થળાંતર કરતા જોવા મળ્યા છે. રૂબરૂ મુલાકાત વખતે જણાવેલ કે છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી દુષ્કાળ હોવાના કારણે કુટુંબ સાથે કામધંધાની શોધમાં રાજ્યમાં કે રાજ્ય બહાર જવું પડે છે તેમ તેઓ જણાવે છે. સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ખેડબ્રહ્મા તાલુકાના કુટુંબના સભ્યો જણાવે છે કે સિંચાઈ ન હોવાના કારણે તથા છેલ્લા ૪ વર્ષથી આ વિસ્તારમાં દુષ્કાળ હોવાના કારણે પશુઓના મૃત્યુ થયા છે, પૂરતું રાહતકામ નહીં, ઘાસ, અનાજ વગેરે તકલીફના કારણે મહેસાણા-રાજસ્થાન વગેરે જગ્યાએ આરસપહાણની ખાણમાં, ભાગે જમીન ખેડવા જેવી મજૂરી કરવા તથા અમદાવાદ શહેરમાં ફેક્ટરીઓમાં કામ કરવા જતા હોવાનું જણાવે છે. ભિલોડા તાલુકામાં ધિરાણ લેનારાઓ પોતાના કુટુંબના પોષણ માટે ખેતી તથા ખેત આધારિત વ્યવસાય, પથ્થર-કવોરી ઉદ્યોગ તથા જંગલમાં કામગીરી કરવા માટે જાય છે જ્યારે કેટલાક મહેસાણા-અમદાવાદ-વાપી જેવા ઔદ્યોગિક રીતે વિકાસ પામેલ શહેરોમાં કામ કરવા જતા જોવા મળે છે.

આદિવાસીઓ જે કામ કરવા જાય છે તેઓનું ઘર ચલાવવા તેઓમાં દેવાનું પ્રમાણ વધારે થવાથી સ્થાનિક કામગીરી ન મળે એટલે ગામ છોડીને અન્ય જગ્યાએ કામ મેળવી આવક આવે તેમાંથી દેવું કરેલ હોય તે શાહુકારને પરત ધિરાણ આપવા માટે કામ કરવા જતા હોવાનું જણાવે છે.

કામ નહીં કરનારાઓનું પ્રમાણ ગામ-તાલુકા- જિલ્લા અને જિલ્લાના પ્રમાણનું આંકડાકીય વિશ્લેષણ ટકાવારી સાથે મુકેલ છે. આમ કમાનારની સંખ્યામાં પણ તેઓ ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠીને કામ કરતા હોવાનું જણાવે છે. ખેડબ્રહ્મા તથા દાહોદ જિલ્લાના ધિરાણ લેનારાઓ જણાવે છે કે કારખા મોંઘવારીમાં દયનીયસ્થિતિ છે. શાહુકારો જે વ્યાજ લીધેલ રકમ છે તેનું મુદ્દલ નહીં પણ ગમે તેમ કરીને વ્યાજ ભરવું પડે તેમ જણાવે છે. કુલ સભ્યોનું પ્રમાણ કોઠામાં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬

સર્વેક્ષિત કુટુંબોની જમીન અંગેની વિગત

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	કુલ જમીન				પિયત (એકરમાં)				બિનપિયત (એકરમાં)			
		૧ થી ૨	૩ થી ૪	૫ થી ૬	૬ થી વધુ	૧ થી ૨	૩ થી ૪	૫ થી ૬	૬ થી વધુ	૧ થી ૨	૩ થી ૪	૫ થી ૬	૬ થી વધુ
૧.	સરીગામ	-	૩	૧	-	-	૪	-	-	૧	-	-	-
૨.	નીકોલી	-	૩.૧૨	૧.૦૪	-	-	૪.૧૭	-	-	૧.૦૪	-	-	-
૩.	માંડા	૧.૦૪	૨.૦૮	-	૧.૦૪	-	૩.૧૨	૧.૦૪	૧.૦૪	-	-	-	-
૪.	નારગોલ	-	૩.૧૨	-	૧.૦૪	-	૪	૧.૦૪	૧.૦૪	-	-	-	-
		-	૪.૧૭	-	-	-	૪.૧૭	-	-	-	-	-	-
૧.	ઉમરગામ તાલુકો	૧	૧૨	૧	૨	૧	૧૩	૨	૨	૨	૧	-	-
		૧.૦૪	૧૨.૫૦	૧.૦૪	૨.૦૮	૧.૦૪	૧૩.૫૪	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૧.૦૪	-	-
૫.	કૃષ્ણપુર	૨	૨	-	-	૨	૨	-	-	-	-	-	-
		૨.૦૮	૨.૦૮	-	-	૨.૦૮	૨.૦૮	-	-	-	-	-	-
૬.	ખજૂરડી	-	૧	૩	-	-	૨	૨	૨	૧	-	-	-
		-	૧.૦૪	૩.૧૨	-	-	૨.૦૮	૨.૦૮	૨.૦૮	૧.૦૪	-	-	-
૭.	કુંડી	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	-	-	-	-
		૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	-	-	-	-
૮.	બોદલાઈ	-	૩	૧	-	-	૩.૧૨	૧	૧	-	-	-	-
		-	૩.૧૨	૧.૦૪	-	-	૩.૧૨	૧.૦૪	૧.૦૪	-	-	-	-
૨.	વલસાડ તાલુકો	૩	૭	૫	૧	૩	૮	૪	૪	૧	-	-	-
		૩.૧૨	૭.૨૮	૫.૨૧	૧.૦૪	૩.૧૨	૮.૩૩	૪.૧૭	૪.૧૭	૧.૦૪	-	-	-
૧.	વલસાડ જિલ્લો	૪	૧૮	૬	૩	૪	૨૧	૬	૬	૧	-	-	-
		૪.૧૭	૧૮.૭૮	૬.૨૫	૩.૧૨	૪.૧૭	૨૧.૮૭	૬.૨૫	૬.૨૫	૧.૦૪	-	-	-

કોઠા નં.ફ (ચાલુ)

સર્વેક્ષિત કુટુંબોની જમીન અંગેની વિગત

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	કુલ જમીન					પિયત (એકરમાં)					બિનપિયત (એકરમાં)					
		૧ થી ૨	૩ થી ૪	૫ થી ૬	૬ થી વધુ	૧ થી ૨	૩ થી ૪	૫ થી ૬	૬ થી વધુ	૧ થી ૨	૩ થી ૪	૫ થી ૬	૬ થી વધુ	૧ થી ૨	૩ થી ૪	૫ થી ૬	૬ થી વધુ
૯.	વાવડીપૂર્વ	-	૪	-	-	૨	-	-	-	-	-	-	-	૨	૨	-	-
૧૦.	કરમેલ	-	૪.૧૭	-	-	૨.૦૮	-	-	-	૨.૦૮	-	-	૨.૦૮	૨	-	-	-
૧૧.	વલુકી	૨	૨	-	-	૧.૦૪	-	-	-	૨	-	-	૧.૦૪	૧	-	-	-
૧૨.	છાલોર	૩	૧	-	-	૨.૦૮	-	-	-	૨	-	-	૧.૦૪	૧	-	-	-
		૩.૧૨	૧.૦૪	૧	-	૨.૦૮	-	-	-	૨	-	-	૧.૦૪	૨	-	-	-
૩.	ફતેપુરા	૨.૦૮	૧.૦૪	૧.૦૪	-	૨.૦૮	-	-	-	૨.૦૮	-	-	૨.૦૮	૨	-	-	-
		૭	૮	૧	-	૭.૨૯	-	-	-	૭	-	-	૪	૭	-	-	-
		૭.૨૯	૮.૩૩	૧.૦૪	-	૭.૨૯	-	-	-	૭.૨૯	-	-	૪.૧૭	૭.૨૯	-	-	-
૧૩.	માંડવી	-	૨	૨	-	૨.૦૮	-	-	-	૪	-	-	૪	-	-	-	-
૧૪.	સિરોલા	૧	૩	-	-	૨.૦૮	-	-	-	૪.૧૭	-	-	૪.૧૭	-	-	-	-
૧૫.	જેતપુર	૧.૦૪	૩.૧૨	-	-	૨.૦૮	-	-	-	૨.૦૮	-	-	૨.૦૮	-	-	-	-
૧૬.	ડુંગરી	-	૪	-	-	૪.૧૭	-	-	-	૪	-	-	૪.૧૭	-	-	-	-
		૧	૧	૧	૧	૪.૧૭	-	-	-	૪.૧૭	-	-	૪.૧૭	-	-	-	-
		૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧	૧	૧	૧
૪.	ઝાલોદ તાલુકો	૨	૧૦	૩	૧	૧૦	૩	૩	૧	૧૦	૩	૩	૧૧	૧	૧	૧	૧
		૨.૦૮	૧૦.૪૨	૩.૧૨	૧.૦૪	૧૦.૪૨	૩.૧૨	૩.૧૨	૧.૦૪	૧૦.૪૨	૩.૧૨	૩.૧૨	૧૧.૪૬	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪
૨.	દાલોદ જિલ્લો	૯	૧૮	૪	૧	૧૮	૪	૪	૧	૧૭	૪	૪	૧૫	૮	૧	૧	૧
		૯.૩૭	૧૮.૭૫	૪.૧૭	૧.૦૪	૧૮.૭૫	૪.૧૭	૪.૧૭	૧.૦૪	૧૭.૭૧	૪.૧૭	૪.૧૭	૧૫.૬૨	૮.૩૩	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪

કોઠા નં.ક (ચાલુ)

સર્વેક્ષિત કુટુંબોની જમીન અંગેની વિગત

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	કુલ જમીન				પિયત (એકરમાં)				બિનપિયત (એકરમાં)			
		૧ થી ૨	૩ થી ૪	૫ થી ૬	૬ થી વધુ	૧ થી ૨	૩ થી ૪	૫ થી ૬	૬ થી વધુ	૧ થી ૨	૩ થી ૪	૫ થી ૬	૬ થી વધુ
૧૭.	કોટડા	૩	૧	-	-	-	-	-	-	૩	૧	-	-
૧૮.	બેડી	૩.૧૨	૧.૦૪	-	-	-	-	-	-	૩.૧૨	૧.૦૪	-	-
૧૯.	છત્રાંગ	૨	૨	-	-	-	-	-	-	૧	૨	-	-
૨૦.	બારા	૨.૦૮	૨.૦૮	-	-	-	-	-	-	૧.૦૪	૨.૦૮	-	-
		-	૪	-	-	-	-	-	-	-	૪	-	-
		૨	૪.૧૭	-	-	-	-	-	-	-	૪.૧૭	-	-
		૨.૦૮	૨	-	-	-	-	-	-	૨	૨	-	-
૫.	ખેડબ્રહ્મા તાલુકો	૭	૯	-	-	-	-	-	-	૧	૯	-	-
		૭.૨૯	૯.૩૭	-	-	-	-	-	-	૬.૧૫	૯.૩૭	-	-
૨૧	રામેળા	૨	૨	-	-	-	-	-	-	૨	-	-	-
		૨.૦૮	૨.૦૮	-	-	-	-	-	-	૪.૧૭	-	-	-
૨૨.	રાવતાવાડા	૧	૩	-	-	-	-	-	-	૧	૨	-	-
		૧.૦૪	૩.૧૨	-	-	-	-	-	-	૧.૦૪	૨.૦૮	-	-
૨૩.	મહેરૂ	૧	૧	૧	૧	-	-	-	-	-	-	૧	૧
		૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	૧.૦૪	-	-	-	-	-	-	૧.૦૪	૧.૦૪
૨૪.	કુંડોલ	-	-	૨	૨	-	-	-	-	-	-	૨	૨
		-	-	૨.૦૮	૨.૦૮	-	-	-	-	-	-	૧.૦૪	૨.૦૮
૬	મિલોડા તાલુકો	૪	૬	૩	૩	-	-	-	-	૫	૩	૨	૩
		૪.૧૭	૬.૨૫	૩.૧૨	૩.૧૨	-	-	-	-	૫.૨૧	૩.૧૨	૨.૦૮	૩.૧૨
૩.	સાબરકાંઠા જિલ્લો	૧૧	૧૫	૩	૩	-	-	-	-	૧૧	૧૨	૨	૩
		૧૧.૪૬	૧૫.૬૨	૩.૧૨	૩.૧૨	-	-	-	-	૧૧.૪૬	૧૨.૫૦	૨.૦૮	૩.૧૨
	કુલ	૨૪	૫૨	૧૩	૭	૬	૧	૬	૧	૨૯	૨૧	૩	૪
		૨૫.૦૦	૫૪.૧૭	૭.૨૯	૨૮.૧૨	૬.૨૫	૧.૦૪	૬.૨૫	૧.૦૪	૩૦.૨૧	૨૧.૮૭	૩.૧૨	૪.૧૭

આ અભ્યાસમાં સર્વેક્ષિત કુટુંબોની જમીન અંગેની વિગત મેળવવામાં આવેલ છે. તેમાં સુકા વિસ્તાર છે ત્યાં જમીન થોડી વધુ જોવા મળે છે પરંતુ આ જમીન ટિકરાઓના જુદા જુદા ખાતા ન હોવાના કારણો, ખાડા ટેકરાવાળી પહાડોની વચ્ચે બિનઉપયોગી જમીન પણ જોવા મળી છે. અતિશય ઢોળાવ હોવાથી સિંચાઈ ખેતી માટે તે મેળવવુ અશક્ય છે. ઉમરગામ તાલુકામાં જોઈએ તો ૧૨ (૧૨.૫૦ ટકા) ઉત્તરદાતાઓ ૩ થી ૪ એકર જમીન ધરાવે છે. ૫ થી ૬ અને તેથી વધુ જમીન ધરાવનારા ૩ (૩.૧૨ ટકા) નું પ્રમાણ જોવા મળે છે. તેમાં સિંચાઈની સગવડતા ધરાવતા ૧૩ (૧૩.૫૪ ટકા) ઉત્તરદાતાઓ છે. અહિં બિનપિયત ધરાવનારા સાવ ઓછા છે તથા દક્ષિણ ગુજરાતમાં પૂરેપુરી જમીનનો ઉપયોગ થવાના લીધે પડતર જમીનનું પ્રમાણ સાવ ઓછુ જોવા મળ્યું છે.

વલસાડ તાલુકાની વિગતો મેળવતાં કુટુંબદીઠ જમીનમાં ૩ (૩.૧૨ ટકા) ૧ થી ૨ એકર, ૭ (૭.૨૯ ટકા) ૩ થી ૪ એકર, ૫ (૫.૨૧ ટકા) ૫ થી ૬ એકર જમીન ધરાવે છે. આ સમગ્ર જમીનમાં સિંચાઈની વ્યવસ્થા નહેરો મારફત કરવામાં આવેલ છે. તેમાં ચોખા-શેરડી-શાકભાજી-ચીકુ-આંબાની વાડી મુખ્યત્વે વાવેતર છે. અહિં મોટાભાગની બધીજ જમીન સિંચાઈ હેઠળ છે. સિંચાઈ હેઠળ જમીનને આવરી લઈ તેના ઉપયોગી સાધનો માટે ધિરાણ લે છે તેવું પણ જોવા મળે છે.

દાહોદ જિલ્લાના ફતેપુર તાલુકામાં આ પ્રમાણ જોઈએ તો ૭ (૭.૨૯ ટકા) ૧ થી ૨ એકર, ૮ (૮.૩૩ ટકા) ૩ થી ૪ એકર જમીન ધરાવે છે. તેમાં પિયત માત્ર ૭ (૩.૨૯ ટકા) ૧ થી ૨ એકર જમીનમાં જ ધરાવે છે. બાકીની જમીન સર્વે મુજબ ૪ (૪.૧૭ ટકા) ૧ થી ૨ એકર તથા ૭ (૭.૨૯ ટકા) ૩ થી ૪ એકર જમીન બિનપિયત ધરાવે છે. આ મહત્વનાં કારણોને તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે તેઓને જીવન જીવવા માટે કેટકેટલી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. જ્યારે ઝાલોદ તાલુકામાં જમીનનું પ્રમાણ ૨ (૨.૦૮ ટકા) ૧ થી ૨ એકર, ૧૦ (૧૦.૪૨ ટકા) ૩ થી ૪ એકર અને ૬ (૧.૦૪ ટકા) થી વધુ જમીનનું પ્રમાણ ધરાવે છે. તેમાં પિયત ૧૦ (૧૦.૪૨ ટકા) ડેમ તથા કુવાનો ઉપયોગ કરીને સિંચાઈ કરીને મકાઈ, ઘઉં, અડદ, તુવેર, ચોખા વગેરે પાક લેતા હોય છે. બાકીની બધીજ જમીન બિનપિયત, બિનખેડાણ લાયક પડેલ છે. આ સમગ્ર જિલ્લામાં આ વિસ્તારમાં હંમેશાં કુદરતી રચના અને અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં આઝાદીના ૫૦ વર્ષ થયા છતાં વિકાસ ન થવાના કારણે ત્યાંથી મોટી ઉંમર સિવાયના આદિવાસી ભીલો સ્થળાંતર સમગ્ર ભારતમાં કરતાં જોવા મળે છે. જેથી નિરક્ષરતા, વિકાસ પાછળ અને તેને લગતા અનેક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. ઉનાળામાં પોતે લગ્ન અથવા કુટુંબમાં કોઈ મરણ પામે તો મરણોત્તર ક્રિયા કરવા વતનમાં આવે છે. આ ક્રિયા કરવા માટે આવે છે ત્યારે શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછુ તથા સમાજના પંચોના જડવલણના કારણે ત્યાંના સ્થાનિક શાહુકારો પાસે સરકારી વ્યાજ દર્શાવીને ઉચા વ્યાજે ધિરાણ-લોન મેળવે છે. સખત દેવામાં રહેવાથી તેમાંથી બહાર નીકળવાનું કામ ઘણુજ અઘરૂ છે તેમ તેઓ કહે છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ધિરાણ લોન લેનારાઓમાં ખેડબ્રહ્મા તાલુકામાં જમીનનું પ્રમાણ જોઈએ તો ૭ (૭.૨૯ ટકા) ૧ થી ૨ એકર અને ૯ (૯.૩૭ ટકા) ૩ થી ૪ એકર જમીન ખાડા ટેકરા અને ઢોળાવ તથા કોતરવાળી જમીન ધરાવે છે. છેલ્લા ૪ વર્ષથી દુષ્કાળ છે જેથી કૂવા, બોર, ડંકી બધુજ સુકાઈ ગયેલ છે જેના લીધે પિયતની વાત કરી શકાય તેમ નથી. દુષ્કાળ પહેલાં નદી તથા કૂવાથી ૧ (૧.૦૪ ટકા) ૧ થી ૨ એકર જમીનમાં સિંચાઈ થતી હતી જ્યારે બાકીનો બધોજ વિસ્તાર બિનપિયત ક્ષેત્રમાં હાલમાં પડી રહેલા જોવા મળે છે. સર્વેક્ષણ સમયે પીવાના પાણી માટે ૨ થી ૩ કિ.મી.ના અંતરે પાણી લેવામાં વલખાં મારતા ઉત્તરદાતાઓ જોવા મળ્યા છે. તિલોડા તાલુકામાં જમીનનું પ્રમાણ જોઈએ તો ૪ (૪.૧૭ ટકા) ૧ થી ૨ એકર, ૬ (૬.૨૫ ટકા) ૩ થી ૪ એકર, ૩ (૩.૧૨ ટકા) ૫ થી વધુ એકર જમીન ધરાવે છે. આ વિસ્તારમાં નહેરોથી નહીં પણ કૂવા તથા બોરથી સિંચાઈ ૫ (૫.૨૧ ટકા) ૧ થી ૨ એકર જમીન પિયત હેઠળ આવરી લીધેલ જોવા મળે છે. જ્યારે બાકીની જમીન બિનપિયત હેઠળ જોવા મળે છે. તેમાં નદીનાળાં, ટેકરાવાળી, પથ્થરવાળી વગેરે જમીન પણ જોવા મળી છે. અગાઉ વર્ણન કર્યા મુજબ આ તાલુકામાં જમીન ઓછી છે પરંતુ આ આદિવાસીઓ પોલીસ, મીલેટ્રી, સી.આર.પી.એફ., બી.એસ.એફ., રાષ્ટ્રીય હોમગાર્ડ તથા શિક્ષક અને અધિકારીઓમાં નોકરીનું પ્રમાણ ઘણુ આગળ (ખેડબ્રહ્મા તાલુકા કરતાં) હોવાના કારણે જીવનધોરણ ઉચુ હોય તે સ્વાભાવિક છે. હાલમાં બાળકોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ પણ ઉચુ જોવા મળ્યું છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ખેડબ્રહ્માના તાલુકામાં જમીન છે તેમાં દુષ્કાળ-સિંચાઈ ન હોવાના કારણે ઉચા વ્યાજે ધિરાણ લે છે. તિલોડામાં પણ શાહુકારો પાસે ધિરાણ લે છે, સરકારી ચોપડે નોંધે છે અને છતાં હિસાબ સમજવામાં જૂની પુરાણી પદ્ધતિમાં ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ, અંગૂઠા વગેરેથી સમજવામાં આવે છે.

દાહોદ જિલ્લામાં શાહુકારો, પેટા શાહુકારો પણ હોવાનું સંશોધન વખતે ખ્યાલ આવેલ છે. કેટલાએ કેસોમાં વચોટિયાની પ્રથા જોવા મળી છે. સામાજિક રીતે જે રિવાજો જે સાબરકાંઠા અને વલસાડ જિલ્લા કરતાં વધુ ખર્ચાળ અને નવા સુધારાનો હાલમાં આધુનિકતાની અસરોનો કેટલોક અભાવ હોવાથી આ આદિવાસીઓ શાહુકારોના દેવાદાર વધુ બન્યાનું જોવા મળે છે. તેની સામે સિંચાઈ, રોજગારી, શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરેની સગવડતા ઘણી ઓછી હોવાથી ઉચા વ્યાજે ધિરાણ લે છે અને મુશ્કેલીમાં જીવન ગુજારે છે.

વલસાડ જિલ્લામાં ઔદ્યોગિકરણની અસરનો મોટો વિસ્તાર તથા શિક્ષણ-રોજગારી, સિંચાઈ વગેરે ઉપલબ્ધ હોવાના કારણે શાહુકારો વધુ ગોટાળા કરતા હોય તેવાઓનું પ્રમાણ ઘણુ ઓછુ જોવા મળે છે. આ જમીન છે તે જમીન ગીરવે મૂકે છે, અથવા જમીન સિંચાઈ દાગીના કોરાચેક વગેરે મૂકે છે જે પ્રસ્તુત કોઠામાં ગામ-તાલુકા, જિલ્લા અને બધાનું સમગ્રની કેવી સ્થિતિ છે તે જોઈ શકાય છે.

કોઠા નં.૭

સર્વેક્ષિત કુટુંબોમાં શોષણ ન થાય તે અંગે સરકાર અને સહકારી મંડળી અને બેંકોએ શું આયોજન કરવું જોઈએ તે અંગેની વિગત

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	સરકારે શું કરવું જોઈએ			સહકારી મંડળી અને બેંકોએ શું કરવું જોઈએ.				શોષણ ન થાય તે માટેનું આયોજન				
		બેંકીંગ ધિરાણ માળખુ સરળ	NABRD ગ્રામણીય બેન્કો	બચત પ્રોત્સાહન	નાણાંકીય વ્યવહારો સરળ	નાણાંનું ઉપાર્જન	ઉત્પાદિક્રિય ક્ષેત્રોમાં ધિરાણ	બિન જરૂરી ખર્ચ ઘટ્ટે	ખેતી જમીનનો ઉપયોગ	નાણાંકીય જરૂરિયાત સંતોષવી	શૈક્ષણિક જાગૃતિ		
૧.	સરીગામ	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨
૨.	નીકોલી	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨
૩.	માંડા	૩ ૩.૧૨	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭
૪.	નારગોલ	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭
૧.	ઉમરગામ તાલુકો	૧૫ ૧૫.૬૨	૧૨ ૧૨.૫૦	૧૨ ૧૨.૫૦	૧૫ ૧૫.૬૨	૧૨ ૧૨.૫૦	૧૫ ૧૫.૬૨	૧૪ ૧૪.૫૮	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૫ ૧૫.૬૧	૧૪ ૧૪.૫૮	૧૪ ૧૪.૫૮	૧૪ ૧૪.૫૮
૫	કૃષ્ણપુર	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨
૬	પજૂરડી	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭
૭.	કુંડી	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭
૮.	બોદલાઈ	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૩ ૩.૧૨	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭
૯.	વલસાડ તાલુકો	૧૪ ૧૪.૫૮	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૪ ૧૪.૫૮	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૪ ૧૪.૫૮	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૪ ૧૪.૫૮	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૪ ૧૪.૫૮	૧૫ ૧૫.૬૨
૧૦	વલસાડ જિલ્લો	૨૮ ૩૦.૨૧	૨૫ ૨૬.૦૪	૨૬ ૨૭.૦૮	૨૮ ૨૮.૧૭	૨૫ ૨૬.૦૪	૨૮ ૨૮.૧૭	૨૮ ૨૮.૧૭	૨૫ ૨૬.૦૪	૨૮ ૨૮.૧૭	૨૮ ૨૮.૧૭	૨૮ ૨૮.૧૭	૩૦.૨૧

કોઠા નં.૭ (યાલુ)

સર્વક્ષિત કુટુંબોમાં શોષણ ન થાય તે અંગે સરકાર અને સહકારી મંડળી અને બેંકોએ શું આયોજન કરવું જોઈએ તે અંગેની વિગત

ક્રમ	સર્વક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	સરકારે શું કરવું જોઈએ		સહકારી મંડળી અને બેંકોએ શું કરવું જોઈએ.					શોષણ ન થાય તે માટેનું આયોજન			
		બેંકીંગ વિરાણ માળખુ સરળ	NABRD ગ્રામણીણ બેંકો	બચત પ્રોત્સાહન	નાણાંકીય વ્યવહારો સરળ	નાણાંનું ઉપાર્જન	ઉત્પાદિકિય ક્ષેત્રોમાં વિરાણ	બિન જરૂરી ભર્ય ઘટે	ખેતી જમીનનો ઉપયોગ	નાણાંકીય જરૂરિયાત સંતોષવી	શૈક્ષણિક જાગૃતિ	
૯.	વાવડી પૂર્વ	૪	૪	૪	૪	૩	૩	૩	૪	૪	૪	
૧૦.	કરમેલ	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૩.૧૨	૩.૧૨	૩.૧૨	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	
૧૧.	વલુકી	૩	૪	૩	૪	૩	૩	૩	૩	૩	૨	
૧૨.	છાલોર	૩.૧૨	૪.૧૭	૪.૧૭	૩.૧૨	૩.૧૨	૪.૧૭	૩.૧૨	૪.૧૭	૪.૧૭	૩.૧૨	
૩.	ફતેપુરા તાલુકો	૧૪	૧૬	૧૪	૧૫	૧૪	૧૪	૧૪	૧૫	૧૨	૧૨	
૧૩.	માંડલી	૧૪.૫૮	૧૬.૬૭	૧૪.૫૮	૧૫.૬૨	૧૪.૫૮	૧૪.૫૮	૧૪.૫૮	૧૫.૬૨	૧૨.૫૦	૧૨.૫૦	
૧૪.	હિરોલા	૪	૩	૪	૩	૩	૩	૪	૨	૪	૪	
૧૫.	જેતપુર	૪.૧૭	૪.૧૭	૩.૧૨	૪.૧૭	૪.૧૭	૨.૦૮	૩.૧૨	૪.૧૭	૩.૧૨	૩.૧૨	
૧૬.	ડુંગરી	૩	૨	૪	૩	૩	૪	૪	૪	૪	૨	
૪.	ડુંગરી	૩.૧૨	૨.૦૮	૪.૧૭	૩.૧૨	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૨.૦૮	૨.૦૮	
૪.	આલોદ તાલુકો	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	૩.૧૨	૩.૧૨	૪.૧૭	૪.૧૭	૪.૧૭	
૪.	આલોદ તાલુકો	૧૫	૧૩	૧૫	૧૪	૧૧	૧૨	૧૪	૧૨	૧૩	૧૩	
૨.	દાહોદ જિલ્લો	૧૫.૬૨	૧૩.૫૪	૧૫.૬૨	૧૪.૫૮	૧૧.૪૬	૧૨.૫૦	૧૪.૫૮	૧૨.૫૦	૧૩.૫૪	૧૩.૫૪	
૨.	દાહોદ જિલ્લો	૨૮	૩૦.૨૧	૨૭	૨૬	૨૩	૨૬	૨૮	૨૫	૨૭	૨૭	
૨.	દાહોદ જિલ્લો	૩૦.૨૧	૩૦.૨૧	૨૮.૧૨	૨૭.૦૮	૨૩.૮૬	૨૭.૦૮	૨૮.૧૭	૨૬.૦૪	૨૮.૧૨	૨૮.૧૨	

કોઠા નં.૭ (યાલુ)

સર્વેક્ષિત કુટુંબોમાં શોષણ ન થાય તે અંગે સરકાર અને સહકારી મંડળી અને બેંકોએ શું આયોજન કરવું જોઈએ તે અંગેની વિગત

ક્રમ	સર્વેક્ષિત વિસ્તાર ગામ/તાલુકો/જિલ્લો	સરકારે શું કરવું જોઈએ		સહકારી મંડળી અને બેંકોએ શું કરવું જોઈએ.						શોષણ ન થાય તે માટેનું આયોજન			
		બેંકીંગ વિરાણ માળખુ સરળ	NABRD આમણીણ બેંકો	બચત પ્રોત્સાહન	નાણાંકીય વ્યવહારો સરળ	નાણાંતું ઉપાર્જન	ઉત્પાદિક્રિય ક્ષેત્રોમાં વિરાણ	બિન જરૂરી ખર્ચ ઘટ્ટે	ખેતી જમીનનો ઉપયોગ	નાણાંકીય જરૂરિયાત સંતોષવી	શૈક્ષણિક જાગૃતિ		
૧૭.	કોટડા	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨
૧૮.	બેડી	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭
૧૯.	છત્રાંગ	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૨ ૨.૦૮
૨૦	બારા	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭
૫	પેડબ્રહ્મા તાલુકો	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૫ ૧૫.૬૨	૧૫ ૧૫.૬૨	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૫ ૧૫.૬૨	૧૨ ૧૨.૫૦	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૫ ૧૫.૬૨	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૩ ૧૩.૫૪
૨૧	રામેળા	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨
૨૨	રાવતાવાડ	૩ ૩.૧૨	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭
૨૩	મહેરૂ	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૩ ૩.૧૨	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૨ ૨.૦૮
૨૪	કુંડોલ	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૨ ૨.૦૮	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭	૪ ૪.૧૭
૬	ખિલોંગ તાલુકો	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૨ ૧૨.૫૦	૧૪ ૧૪.૫૮	૧૫ ૧૫.૬૨	૧૫ ૧૫.૬૨	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૨ ૧૨.૫૦	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૫ ૧૫.૬૨	૧૩ ૧૩.૫૪	૧૩ ૧૩.૫૪
૩	સામરકોંઠા જિલ્લો	૨૬ ૨૬.૦૮	૨૭ ૨૭.૦૮	૨૮ ૨૮.૧૨	૨૮ ૨૮.૧૨	૨૮ ૨૮.૧૨	૨૫ ૨૫.૦૪	૨૫ ૨૫.૦૪	૨૫ ૨૫.૦૪	૨૫ ૨૫.૦૪	૨૫ ૨૫.૦૪	૨૫ ૨૫.૦૪	૨૫ ૨૫.૦૪
	કુલ	૮૪ ૮૭.૫૫	૮૧ ૮૪.૩૭	૮૨ ૮૫.૪૨	૮૨ ૮૫.૪૨	૮૨ ૮૫.૪૨	૭૯ ૮૨.૨૮	૭૯ ૮૨.૨૮	૭૯ ૮૨.૨૮	૭૯ ૮૨.૨૮	૭૫ ૭૮.૧૨	૭૯ ૮૨.૨૮	૮૨ ૮૫.૪૨

અભ્યાસમાં શોષણ ન થાય તે અંગે સરકાર અને સહકારી મંડળી, બેંકોએ શું આયોજન કરવું જોઈએ તે બાબતે જે અભિપ્રાયો મળ્યા છે તે ઘણાજ મહત્વના છે. ઉત્તરદાતાઓ સરકારે શું કરવું જોઈએ તે અંગે પોતાનો અભિપ્રાય (વલસાડ જિલ્લામાં) આપે છે જેમાં બેંકિંગ ધિરાણ માળખું સરળ બનાવવું જોઈએ તેવા ૧૪ (૧૪.૫૮ ટકા) તથા ૧૩ (૧૩.૫૪ ટકા) NABRD જેવી ગ્રામીણ કક્ષાએ બેંકો સ્થપાવી જોઈએ અને રિઝર્વ બેંકે જે ગ્રામીણ-પછાત વિસ્તારમાં આવકનો જે ભાગ નક્કી કરેલ છે તે આદિવાસી વિસ્તારમાં વિકાસ માટે વાપરવો જોઈએ.

સહકારી મંડળી તથા રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોએ શું કરવું જોઈએ તેમાં બચતને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ તેવું ૧૪ (૧૪.૫૮ ટકા) ઉત્તરદાતાઓ માને છે નાણાંકીય વ્યવહારો સરળ બનાવવા જોઈએ. ૧૩ (૧૩.૫૪ ટકા) અને ઉત્પાદકિયક્ષેત્રોમાં ધિરાણ આપવું જોઈએ જેથી ધિરાણ લેનાર શાહુકારો શોષણ કરતા ઓછા થઈ શકે. આ વ્યવસ્થા ગ્રામ્યકક્ષાએ થાય તોજ આમુલ પરિવર્તન આવી શકે તેમ છે.

સંશોધનમાં આવરી લીધેલા કુટુંબના મુખ્ય ઉ.દા.ઓને પૃષ્ઠ કરતાં જોવા તથા જાણવા મળ્યું કે બિનજરૂરી ખર્ચ ઘટે તે માટે ૧૪ (૧૪.૫૮ ટકા) કુટુંબો જાણાવે છે અને ખેતીની જમીનનો ઉપયોગ વ્યવસ્થિત રીતે થાય તેવું માનનારા ૧૪ (૧૪.૫૮ ટકા) તથા નાણાંકીય જરૂરિયાતો સંતોષાય તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવાવી જોઈએ તેવાનું પ્રમાણ ૧૩ (૧૩.૫૪ ટકા) જયારે શૈક્ષણિક જાગૃતિ આવે તેવું આયોજન કરવાનું જણાવતા ૧૫ (૧૫.૬૨ ટકા) ઉત્તરદાતાઓ છે. આમ વલસાડ જિલ્લામાં બેરોજગારી તો છેજ પરંતુ ધિરાણ-લોન શાહુકારો પાસે મેળવે છે તે બહુ ખેતી-ખેતઆધારીત વ્યવસાયમાં રોકે છે. ઘણી વખત પાકમાં રોગ આવી જાય છે ત્યારે ખેતીમાં દેવું કરે છે.

દાહોદ જિલ્લામાં આ આખી પરિસ્થિતિમાં ઘણોજ ફેરફાર જોવા મળે છે. બેંકિંગ ધિરાણ માળખું સરળ બનાવવું જોઈએ તથા NABARD બેંકની સ્થાપના કરીને વિકાસ કરવો જોઈએ તેવું માનનારા ૨૯ (૩૦.૨૧ ટકા) જોવા મળે છે. સહકારી બેંકો અને રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોએ શું કરવું જોઈએ તે અંગે તેઓ બચતને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ તેનું પ્રમાણ ૨૭ (૨૮.૧૨ ટકા) તથા શૈક્ષણિક રીતે બધાજ પ્રકારની જાગૃતિ લાવવી જોઈએ તેવું કહેનારા ૨૭ (૨૮.૧૨ ટકા) છે.

આમ ધિરાણ લીધા પછી સરકારે શું કરવું જોઈએ, સહકારી માળખા અને રાષ્ટ્રીય બેંકોએ શું કરવું જોઈએ તે અંગે તથા છેલ્લે શોષણમાંથી મુક્ત થવા ભાવિ આયોજનનો ખ્યાલ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં બેંકિંગ ધિરાણ માળખું સરળ બનાવવું જોઈએ તેમ કહેનારા ૨૬ (૨૭.૦૮ ટકા) છે અને NABARD જેવી બેંકોની ગ્રામણી કક્ષાએ રચના થવી જોઈએ તેમ કહેનારા

૨૭(૨૮.૧૨ ટકા) છે. સહકારી મંડળી અને રાષ્ટ્રીકૃત બેંકોએ શું કરવું જોઈએ તે અંગે સ્પષ્ટ કરતાં બચતને પ્રોત્સાહિત કરવું જોઈએ તેમ માનનારા ૧૪ (૧૪.૫૮ ટકા) અને નાણાંના વ્યવહારો સરળ બનાવવા જોઈએ તેવું કહેનારા ૧૫ (૧૫.૬૨ ટકા) છે. નાણાંનું સર્જન વધારવું જોઈએ તેમ જણાવતા ૨૮ (૩૦.૨૧ ટકા) ઉત્પાદિતક્ષેત્રોમાં ધિરાણ વધારવું જોઈએ તેમ કહેનારા ૨૫ (૨૬.૦૪ ટકા) માને છે અને વધુમાં વધુ ખેતજમીનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેમ ૨૬ (૨૭.૦૮ ટકા) અને નાણાંકીય જરૂરિયાત સંતોષવી જોઈએ તેવું ૨૧ (૨૧.૮૭ ટકા) જણાવે છે અને શૈક્ષણિક જાગૃતિ લાવવી જોઈએ તેમ જણાવનારા ૨૬ (૨૭.૦૮ ટકા) છે.

આ સમગ્ર વિગતો જોતાં જ્યાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હોય તેઓ ભાવિઆયોજન શું કરવું જોઈએ તે અંગે હાલ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપી શકતા નથી પરંતુ દાહોદ જિલ્લામાં અને સાબરકાંઠા જિલ્લામાં પાણી-સિંચાઈ, રોજગારીનો વધારો કરી અમે ત્રણ સીઝનમાં ખેતી લઈ શકીએ તો આદિવાસી સમાજના બધા પ્રશ્નો કે સમસ્યાઓનો ઉકેલ આવી શકે તેમ કહે છે. તેઓ કહે છે કે અમારી પાસેથી પથ્થર, પાણી, પસીનો, પેડ આ ચારે વસ્તુ લઈ લીધી છે જે હવે પછી પરત મળવી ઘણી અઘરી છે. મુંબઈ શાહુકાર ધારા અન્વયે ધિરાણ-લોન મેળવેલ છે તે પરત કરવા માટે ગ્રામ્યકક્ષાએ સહકારી બેંકો NABARD બેંકો, શોષણ ન થાય તે માટે કાયદાનું કડક અમલીકરણ થાય તોજ ઉકેલ આવે તેમ છે બાકી જરૂરિયાતો આધુનિકરણના લીધે વધતી જાય છે અને ઉકેલો આવતા નથી. આમને આમ સરકારી વ્યવસ્થા - આદિવાસીઓ વચ્ચેની ખાઈ વધતી જ જાય છે.

અભ્યાસ માટેની જરૂરી વિગતો મેળવવા ખેડબ્રહ્મા તાલુકાના બારા ગામે મુલાકાત લેવામાં આવેલ. આ ગામના ઉત્તરદાતા રમેશભાઈ ગમાર ૨૫ વર્ષની ઉંમરના છે. ધો.૭ સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. પોતાના પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી છે. તેઓના ગામમાં રોજગારીના કોઈજ ઉપાય નહોવાના કારણે મહેસાણા જિલ્લાના ગામોમાં જમીન ભાગે ખેડે છે. ભાગમાં તેને પાંચમો ભાગ મળે છે. તેમાં તેના બે ભાઈ, બહેન, માતા તથા કુટુંબના અન્ય સભ્યોને પુરૂ કરવાનું હોય છે. છેલ્લા ૪ વર્ષથી અહિ ભયંકર દુષ્કાળ છે. પોતાની પાસે પશુધન હતુ તે ઘાસચારો-પાણી ન મળવાના કારણે મૃત્યુ પામ્યા છે. આખુ કુટુંબ માંડ માંડ ભરણપોષણ મેળવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એકબાજુ કુદરત અને બીજી બાજુ માનવસર્જીત સમસ્યાઓ આવી પડેલ છે. આ પરિસ્થિતિમાં બાળકોને શાળાએથી ઉઠાડી મૂક્યા છે. માતા તથા નાના ભાઈઓ છુટક કામ માટે બહાર જાય છે. તેમના ઘર ઉપર કાંટાની વાડ નાંખીને તેઓ જુદી જુદી જગ્યાએ મજૂરી કરવા જાય છે.

ઘરની સ્થિતિ તદન સામાન્ય છે. પિતાનું અવસાન, ઘર ચલાવવુ, કારમી મોંઘવારી અને સામાજીક રિવાજોના મોટા ખર્ચા વગેરે સમસ્યાઓથી તેઓ ઘેરાયેલા છે. આવી પરિસ્થિતિના ઉકેલ કે મદદ માટે પોશીનામાં મુસ્લિમ તથા સોની શાહુકારો પાસે (નામ આપતા નથી) વગર પહોંચે ચાંદીના દાગીના વચોટિયા મારફત મૂક્યા છે. આ દાગીના મૂક્યા પછી તેઓ જાણાવે છે કે ચાંદી હોય તેના અડધા પૈસા તેઓ આપે છે. કોરા કાગળો છે તેના ઉપર અંગૂઠા કરાવ્યા છે. અગાઉનું પિતાશ્રીનુ દેવુ પણ ઉમેરાયેલ છે. વ્યાજ કેવી રીતે ગણે છે તેની રીતરસમ સમજાતી નથી. દર મહિને વ્યાજ માંગે છે પણ ઘણી વખત બે-ત્રણ મહિને મજૂરી મળે તો વ્યાજ ૧૮ ટકા આપીએ છીએ. વ્યાજ ન આપીએ તો કડક ઉઘરાણી પણ કરતા હોય છે જે માંટા મને આજીજી કરી ઝગડો ન કરવા જણાવીએ છીએ. તેઓને જણાવ્યુ કે બાળકોના શિક્ષણ, આરોગ્ય માટે શું કરો છો ? તો પૈસો મળે નહીં અને ક્યાં ભણવાની વાત, માંદા પડાયો તો દેશી ઓપધોઓ અને ભૂવાનો આશરો લઈએ. પોશીના આરોગ્ય કેન્દ્રમાં જઈએ તો ડોક્ટર ઘણી વખત હોતો નથી જે દવા લેવા માટે ઘણુ અઘરૂ છે. ગ્રામપંચાયત હોવાના કારણે તથા સરકારી સગવડતા હોવાનુ જણાવે પરંતુ અમારા સુધી કંઈ પહોંચતુ નથી. હાલમાં ક્યાંયે સંતોષજનક કામ ન મળતાં ઘરે બધા પડ્યા છીએ. રાહતકામમાં ફક્ત ૨ વ્યક્તિને રાખે છે. આમ શાહુકારોને ત્યાંથી રાત્રી દરમ્યાન, આકસ્મિક મરણના પ્રસંગોએ તરતજ જરૂરી પૈસાની મદદ મળે છે જેથી કરીને ગમે ક્યારે સંબંધ બગાડતા નથી અને સંબંધ ન બગડે તે માટે જે કંઈ મરઘી, બકરો કે વસ્તુ આંછા ભાવે આપવુ પડે તે આપીએ છીએ. બીજી બાજુ દુ:ખ સાથે તેઓ જણાવે છે કે ભૂખે મરીએ, સગાસંબંધી પાસે જઈએ છતાં ક્યારેક એક ટંક ભૂખ્યા ઉઘવાનો વારો આવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં

તાત્કાલીક આવી પડેલ મુશ્કેલીઓ વખતે સરકારના સહકારી વિભાગ કે મંડળીઓ મારફત વ્યવસ્થા ગામમાં કંઈજ નથી. અફસોસ વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે શાહુકારે અમને દુષ્કાળમાં જીવતા રાખ્યા છે. તમે શોષણ માનો છો, કાયદો જે હોય તે પણ અમારે એમની પાસે ગયા વગર છૂટકો નથી. તેઓને આ ઉકેલ માટે પૂછપરછ કરતાં જણાવેલ કે અહિં સિંચાઈની કોઈપણ ભોગે વ્યવસ્થા ખેતી અને સિંચાઈની કરવામાં આવે તો થોડી રોજગારી, અનાજ-કઠોળની તથા અન્ય પાકનો ઉત્પાદનમાં વધારો થવાથી વિકાસનાં અન્ય પાસાં આપો આપ વિકાસ પામશે તેમ તેઓ જણાવે છે.

ઉમરગામ તાલુકાના માંડા ગામના ગજુભાઈ વારલી ૪૫ વર્ષના છે. તેઓ પોતે ખેતી કરે છે અને ૨૦ એકરમાં શેરડીનું વાવેતર કરેલ છે. તેઓની આર્થિક પરિસ્થિતિ મધ્યમ પ્રકારની છે. ધો.૮ સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. તેઓને પત્ની, બે પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હયાત છે. બધાંજ બાળકો અભ્યાસ કરે છે. કુટુંબ સંયુક્ત રીતે ચાલે છે. તેઓ બે ટાઈમ ભોજન સંતોષજનક લે છે.

ત્યાંના વિસ્તારમાં ઔદ્યોગિકરણની મોટી અસર છે. મોટાભાગનાઓને ઘણીબધી રીતે મજૂરી મળી રહે છે. નહેરોના કારણે સિંચાઈની વ્યવસ્થા ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ ગંભીર સમસ્યા નથી પરંતુ આ વિસ્તારમાં પ્રદૂષણની સમસ્યા ચોક્કસ છે. તેઓના પુત્ર બી.એ., બી.એડ. સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. જાહેરાતો બહાર પડે છે, તેમાં તે અરજી કરીને વિવિધ જગ્યાએ ઈન્ટરવ્યુ આપવા જાય છે. છેલ્લા ૨ વર્ષથી ઘરે બેસી રહેલ છે. નોકરી ધંધો ન મળવાના કારણે તે કંટાળેલ છે. તેઓના લગ્ન કરેલ હોઈ પત્ની વગેરેનું પુરું કેવી રીતે કરવું તે માટે માનસિક મથામણ કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં (હાઈસ્કુલનું નામ સંચાલકનું ઈન્ટરવ્યુ નામ આપ્યા વગર) આંવું. ઈન્ટરવ્યુ પહેલાં તેઓની પાસે રૂબરૂ મુલાકાત લીધેલ. સંચાલકશ્રીએ જણાવેલ કે ૨.૫૦ લાખ રૂપિયાનું ડોનેશન આપવુંપડશે. તેની પહોંચ મળશે નહીં. હાથ પર બહુજ ઓછા નાણાં હતાં, સગાસંબંધી પાસે ધક્કા કર્યા પણ તેમાં જુજ પરિણામ મળ્યું. ઈન્ટરવ્યુની તારીખ નજીકદીક આવતી હતી તેથી સહકારી બેંકમાં પ્રયત્ન કર્યો પણ ક્યાંયે આ રકમ મળતી ન હતી. છેવટે થાકી-હારીને બેસી ગયા. એવામાં ગામમાં રહેતા એક વચોટિયાએ જણાવેલ કે વ્યવસ્થા થાય તેમ છે પરંતુ જે વ્યાજ સરકારી છે તેના કરતાં વધુ વ્યાજ આપવાનું હોય તો હું ઉમરગામ-સરીગામ વગેરે જગ્યાએ તાત્કાલીક તપાસ કરૂં. તપાસ કરતાં ઉમરગામમાં કોરો ચેક આપીને સામે છાપેલા પત્રકોમાં સહી લીધી અને દર માસે ઉચા વ્યાજે (ન કહેવાની શરતે) તેઓએ ડોનેશન આપવા માટે નાણાં લેવાનું નક્કી કર્યું. નાણાં મેળવ્યાં અને ડોનેશન આપ્યું અને નોકરીનો ઓર્ડર મળ્યો. જ્યારે નોકરીનો ઓર્ડર મળ્યો ત્યારે વહીવટીય ખર્ચ માંગ્યો જે ફરીવાર સગાસંબંધી પાસે લાવીને આપ્યા. હાલમાં પુત્ર નોકરી પર જાય છે. પરંતુ ઘર પર મોટું દેવું થઈ ગયેલ છે. બીજાબાજુ માસિક રૂ.૪,૦૦૦/- પગાર મળે છે. વ્યાજે નાણાં લીધાં છે તેનું વ્યાજ જ માંડ ભરાય છે.

મુંબઈ શાહુકાર ધારો ઘણો કડક સુધારીને બનાવ્યો છે. આદિવાસીઓના પગભર થવા માટે અનેક પ્રયત્નો થયા છે પરંતુ આવી આકસ્મિક જરૂરિયાતના સમયે કોઈજ વ્યવસ્થા ન હોવાના કારણે અમારા માટે શાહુકાર એ એકજ વિકલ્પ છે. વ્યાજ ભલે ઉચું લે પણ ધીરે ધીરે ભરી દઈશું તેમ જણાવે છે. આટલું મોટું શોષણ થાય છતાં કેમ ક્યાં ફરિયાદ કરતા નથી ? આ અંગે વિગત આપતાં જણાવે છે કે કાયદો ગમે તેટલો સારો સુંદર બનાવ્યો હોય છતાં વ્યક્તિને જીવન જીવવાની અંદર પાયામાં જો કોઈ જ ભૂમિકા ન હોય તો કાયદાથી વ્યક્તિને ખાવા મળતું નથી, જીવવા

મળતુ નથી. ભલે પછી પેલી કહેવત પ્રમાણે કે આદિવાસી દેવામાં જન્મે છે, દેવામાં જીવે છે અને દેવામાં જ વારસો આપી મૃત્યુ પામે છે તેવા વિષયકમાંથી બહાર નીકળવાનું અત્યારે શક્ય નથી. જ્યાં સુધી ગ્રામ્યકક્ષાએ ગામમાં ઓછા વ્યાજના દરે, જ્યારે જોઈએ ત્યારે નાણાં મળી રહે, ભરપાઈ કરવા માટે ગામમાંજ નાનીમોટી રોજગારી મળે, બાળકોને પૂરતું જરૂરિયાતવાળું શિક્ષણ મળે, આરોગ્ય અને રસ્તાઓની પૂરતી વ્યવસ્થા થાય તોજ કંઈક બદલાવ આવે. સરકારની આદિવાસીઓ માટે ઘણી યોજના છે પરંતુ તેમાં એટલી બધી આંટીઘૂટી છે કે લોન-સબસીડી લેવાનું ક્યારેક માંડી વાળવું પડે છે. આમ તેઓ કહે છે કે શાહુકારો શોષણ ભલે કરે પરંતુ તેનો ઉકેલ કે વિકલ્પ બીજો દેખાતો નથી.

ફતેપુર તાલુકાના વલુકી ગામના સોનસિંગ દિતાજી મછાર ઉંમર ૨૫ વર્ષ બી.એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. તે અન્ય કામ ન મળતાં ઘરે તથા બહારગામ ખેતી કરે છે. તેઓએ પોતે લગ્ન કરેલ છે. તેમને કોઈ બાળકો નથી. કુટુંબ સંયુક્ત ચાલે છે. બે ભાઈઓ આશ્રમશાળામાં રહી અભ્યાસ કરે છે. બહેન સાથે જ મજૂરી કરવા માટે આવે છે. પિતાશ્રી તથા માતા હયાત છે. તેઓ મજૂરી કરવા માટે દિકરાની સાથેજ નાસિકમાં કામ કરે છે.

સોનસિંગભાઈ યુવાન છે. ભણેલા ગણેલા હોવાથી બધી વિગતો સમજે છે. તેઓ છેક નાસિક મજૂરી કરવા કેમ ગયા ? તેઓ જણાવે છે કે રોડ-રસ્તાનું કામ લાંબા સમયથી ચાલે છે. મારા ગામથી તથા અન્ય સગાઓ છેલ્લા ૧૦ વર્ષથી નાસિક નજીકના ગામમાં ઝૂંપડાં બાંધીને રહે છે. હું પોતે પણ ત્યાં ઝૂંપડાં બાંધીને રહુ છું. અહિં આ શહેરમાં નાનુમોટુ કામ મળે છે અને બે ટાઈમ પૂરતુ ખાવા મળે છે. ઘરે વારતહેવારે આવીએ તથા કુટુંબવાળા ઘરની દેખરેખ રાખે છે. બાળકો આશ્રમશાળામાં હોવાથી ચિંતા નથી. પોતાના ગામમાં કે વિસ્તારમાં હોઈ જગ્યાએ છેલ્લા ૪ વર્ષથી રોજગારી મળતી નથી. દુઃખ સહન કરીને ભણ્યા છીએ ક્યાંએ નોકરીનો મેળ ન ખાવાં છેવટે મજૂરી કરવા બહાર ગયા.

નાસિકની અંદર ઝૂંપડામાં શાંતિથી રહેતા હતા, ધંધો રોજગાર મળી રહેતો અને વારતહેવારે વતન આવી પોતાનાં બાળકો-સગાઓ સાથે મહિનો મજા કરી પાછા મજૂરીએ જતા રહેતા. મજૂરીકામ કરતા કરતા લગ્ન અને અન્ય જરૂરીયાત માટે ફતેપુરાના શાહુકાર પાસે દેવુ કરેલું. આ દેવુ દર મહિને ઉચા વ્યાજ આપવુ પડતુ પરંતુ શાહુકાર સાથે બોલી થયા પ્રમાણે દર ત્રણ મહિને વ્યાજ આપી દેતા હતા. એક દિવસ ટ્રેક્ટરમાં કામ કરતા અને પિતાશ્રી ટ્રેક્ટરમાં બેઠેલા તેમાંથી પડી ગયેલ અને એક્સીડન્ટ થયુ અને પોતાનો હાથ ગુમાવ્યો. તાત્કાલીક સારવાર કરવા માટે આ મોટા શહેરમાં ક્યાંથી રૂપિયા લાવવા. આ બધુ વિચારીને ત્યાંની સરકારી હોસ્પિટલમાં દાખલ થયાં પણ ઘણો સમય થયો અને ગરીબો માટે કોણ ? આ સવાલે સારવાર ન મળતાં સગાસંબંધીને જાણ કરી તો તેઓ વ્યાજે રૂપિયા લઈને સારવાર કરાવવા માટે ત્યાં આવ્યા. ત્યારી થાકીને ખાનગી દવાખાનામાં દાખલ થયા ત્યાં ઓપરેશન કરાવવાનો ખર્ચ ઉચો માંગ્યો. ટ્રેક્ટર સાહેબને કરગર્યા, ત્યાંના સ્થાનિક આદિવાસી કાર્યકરને મળ્યા તો ૧૫૦૦/- રૂપિયા જેટલી રકમ ઓછી લીધી. હાથનો પંજો કાયમ માટે ગુમાવ્યો. એકબાજુ પેટનો ખાડો પૂરવા બહારગામ મજૂરી કરવા ફરજિયાત જવાનું અને જોખમ ઉભુ થયુ તો તેમની સાથે મસલત કરી કંઈ પૈસા ન આપ્યા અને પોલીસમાં કેસ દાખલ કર્યો છે. મુદતે મુદતે ધક્કા ખાવા પડે છે, વકીલને ફી આપવી પડે આવી સ્થિતિમાં વતનનો શાહુકાર ભલે ઉચુ વ્યાજ લે પણ થોડાઘણા પૈસા આપે જેથી અમં સંબંધ કેમ છોડી દઈએ ?

આ પરિસ્થિતિમાં સ્થાનિક આગેવાન, પંચો, ચૂંટાયેલા સભ્યો વગેરે સાથે મળ્યો પણ કોઈએ

સાથ સહકાર ન આપ્યો. તેઓ જણાવે છે કે આટઆટલી મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં ઘર ચલાવવા માટે દેવુ કરવુ મારા માટે ફરજીયાત બની ગયેલ છે. માનવઅધિકારની વાત કરી તો તે કાંઈ છે કે ચોખ્ખુ પીવાનું પાણી પણ મળતુ નથી સાહેબ તમે ક્યા અધિકારની વાત કરો છો? પોલીસવાળા ધણીવખત કામ કરીએ ત્યાં આવીને ઝડતી લે છે અને ચોરીમાં તમે સંડોવાયા નથી વગેરે જાતજાતના પ્રશ્નો કરી મુશ્કેલી સર્જે છે. હાલમાં પોતે મોટાપુત્ર હોવાના કારણે બધીજ ઘરની જવાબદારી સંભાળવી પડે છે. મજૂરી મળે તો જેમ તેમ કરીને પણ મહિનાનું વ્યાજ શાહુકારને પહોંચાડવું પડે છે. વ્યાજ ન આપે તો ખરાખોટા પ્રસંગ, આરોગ્યના પ્રશ્ને શાહુકારો મદદ કરે નહીં.

તેઓને આશા બંધાઈ છે અને ટ્રેકટર માલિક અમુક રકમ આપીને સમાધાન કરાવવા માંગે છે પરંતુ વકીલની સલાહ વગર સમાધાન કરવાનું નથી તેમ જણાવે છે. પોતે ગ્રેજ્યુએટ હોવાથી તેને વળતર સારુ મળશે તેવી આશા બંધાઈ છે અને કહે છે કે ઉપર આકાશ અને નીચે ધરતી સિવાઈ વિટંબણા હોવા છતાં જીવન ગુજારો કરું છું. આ કિસ્સા અભ્યાસમાં સંબંધ સ્થાપિત કરીને શાહુકારોના નામ આપવા જણાવેલ પરંતુ છેવટ સુધીના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા અને નામ ન આપવાનું જણાવ્યું. તેઓને ભય હતો કે શાહુકાર અમારી ભાષામાં જ વાત કરે માંગીએ ત્યારે વચોટીયા મારફત નાણાં આપે છે. સરકાર કે અન્ય સંસ્થા તેમાં તમને મદદ કરે તો લેવા તૈયાર છો? તેવા સવાલનો જવાબ એટલો જ આપ્યો કે ખેતી માટે સિંચાઈ મળે, ગામમાં જ પરવડે તેટલા વ્યાજે નાણાં મળે તો શાહુકાર પાસે અમે ક્યારે જઈએ નહીં. આટલી સગવડ મળે તો અમે સંતોષ માનીએ.

ઉપાયો-નિષ્કર્ષ અને સૂચનો

સમસ્યા અને ઉપાયો :

આદિવાસીઓનું શોષણ થાય છે એ પાછળનાં અનેક કારણોમાં મુખ્ય કારણે દેવું છે. આદિવાસીઓને માથે શાહુકારનું દેવું પહેલાં અને હાલમાં કેટલીક જગ્યાએ એટલું બધું ચઢી ગયું છે કે એણે પોતાની અને પોતાના કુટુંબની આખી જીંદગી શાહુકારની ચાકરી કરવામાં ગુમાવવી પડે. પહેલાંના દિવસોમાં જ્યારે ચીજવસ્તુઓના સાટાં થતાં ત્યારે આદિવાસીને બિનઉત્પાદક હેતુસર દેવું કરવાની જવલ્લેજ જરૂર પડતી. પરંતુ નાણાંનો રોકડ વ્યવહાર વધ્યા પછી જ આદિવાસીને વારંવાર દેવું કરવાની જરૂર ઊભી થઈ છે. આજે તો આદિવાસીને બિયારણ, મીઠું, કપડાં વગેરે જેવી રોજંદી જરૂરીયાતોની ચીજો માટે અને લગ્ન, તહેવાર અને મરાજ જેવા સામાજિક પ્રસંગોએ દેવું કરવું પડે છે. આ ઉપરાંત બાપદાદાના વખતથી દેવું ઉતરી આવ્યું હોય તે જુદું. શાહુકારની ચૂડમાં ભીંસાવું પડતું હોવા છતાં આદિવાસી શાહુકારનું પડાવું સેવે છે. કારણકે જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે બધી જ વખત શાહુકાર તેને મદદરૂપ થઈ પડે છે. આદિવાસી ગમે ત્યારે શાહુકારનું બારણું ખખડાવી શકે છે, અને મદદ માંગી શકે છે. કશી પણ લાંબીચોડી વિધિમાં ઉતર્યા વિના જલ્દીથી પૈસા મેળવી શકે છે. વધારામાં એ સગવડ છેક શાહુકાર ગામમાંજ અથવા તે વિસ્તારમાં જ રહેતો હોય છે. અને ક્યારેક તો આદિવાસીની ભાષામાં વાત કરી શકતો જોવા મળે છે. આવા શાહુકારો આદિવાસીઓ સાથે ઘર જેવો સંબંધ પણ બાંધતા હોય છે. ઘણી વખત લગ્ન, જન્મ, હોળી, દિવાળી, રક્ષાબંધન જેવા તહેવારે તેમના ત્યાં હાજરી આપતો હોય છે.

તો પછી પ્રશ્ન એ થાય છે કે શાહુકારની ચૂડમાંથી આદિવાસીને કેવી રીતે છાંટાવવો ? વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા આદિવાસીની આવક વધારવાના પ્રયાસોનું પરિણામ એવું આવ્યું છે કે વધારાની આવક શાહુકારનું દેવું ચૂકવવામાં વપરાઈ જાય છે. વધતું જતું દેવું અને હાથમાંથી સરકી જતી જમીનને કારણે આદિવાસીના ધિરાણ મેળવવાની હાયકાત પણ આપોઆપ ઘટતી જાય છે.

મોટે ભાગે જીવનનિર્વાહના હેતુસર, શિક્ષણ અને નોકરી મેળવવાના હેતુસર જ લોન લેવામાં આવે છે. આમ દેવાનો બોજ ખેડબ્રહ્મા, ફતેપુરા, ઝાલોદમાં કમ્મર તોડી નાંખે તેમ વધતો જાય છે અને એના પ્રમાણમાં આવકનું કોઈ ઠેકાણું નથી. સતત દુષ્કાળ તો પડ્યા જ કરે છે. શાહુકારો ધિરાણ ઉંચા વ્યાજના દરે કરે છે. આથી “આદિવાસી દેવામાં જન્મે છે, દેવામાં જીવે છે અને દેવામાં મરે છે” છળબાજ શાહુકાર સાથેનો દેવાનો સંબંધ સતત ચાલુ જ હોય છે, અને ખેડીને જે થોડુધણું પકવ્યું હોય તે શાહુકારને નજીવા ભાવે વેચી દેવું પડે. આમ હાલ જોઈએ તો વિકાસ વધ્યો છતાં થોડું પોતાના હક્કનું છે તે પણ હાથમાંથી જતું રહે છે.

શાહુકારોને તેમનો ધંધો આદિવાસીઓમાં અને ખાસ કરીને અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં કરતાં રોકવા માટે સામાજિક ધારો ઘડવો, મુંબઈ શાહુકાર ધારાનો કડક અમલ કરવો, અને જુદા જુદા રાજ્યોએ આવી મતલબના ધારાઓ ઘડ્યા છે પણ ધારી સફળતા મળી નથી અને શાહુકાર હજુ પણ કેટલાક ઠેકાણે પહેલાં જેટલોજ સમર્થ રહ્યો છે. હવે એમ લાગે છે કે કેન્દ્ર સરકારે આ અંગે હાલ હસ્તીમાં હોય તે તમામ ધારાઓ તપાસી જવા અને રાજ્યો દ્વારા અમલમાં મૂકવા માટે નમૂનારૂપ બની રહે એવો એક ધારો ઘડી કાઢવો જોઈએ. હાલના ધારા હેઠળ સમજાવટ અને પતાવટ માટે અસરકારક તંત્ર ઉભુ કરવું. આ બધાં પગલાં અમલમાં મુકાય તે અગાઉ આદિવાસીઓમાં દેવુ કેવા સ્વરૂપનું અને કેટલા પ્રમાણમાં છે તે માટે તપાસ હાથ ધરવી. કાયદાના અમલ માટે અસરકારક તંત્ર ઉભુ કરવું. સમજાવટથી ન પતે એમ હોય તો આદિવાસીને કાયદેસરના કામ માટે કાયદાની સલાહ વગેરેની મદદ આપવી જેથી ગરીબાઈના કારણે યોગ્ય ન્યાય મેળવવામાં મુશ્કેલી ન પડે. સાથે સાથે આદિવાસીઓને ઉત્પાદક અને બિન ઉત્પાદકીય હેતુસર ધિરાણ મળી શકે એવુ કાર્યક્ષ તંત્ર ઉભુ કરવું. ગામમાંથી શાહુકારને દૂર કરીએ તે અગાઉ ધિરાણનો વેકલિપક સગવડતા ઉભી કરવી આવશ્યક છે. આ અભ્યાસમાં મુખ્યત્વે લગ્ન અને મરાણની વિધિઓ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, જમીન, કજ્યાકંકાસ જેવા હેતુઓસર યોગ્ય કિસ્સાઓમાં લોન આપવા માટે સરકારપ્રેરિત ધિરાણ સંસ્થાઓ વધારવી જોઈએ. ખાસ કરીને લોન, જૂનુ દેવુ પતાવવાના હેતુસર જ આપવુ જોઈએ. ચાલુ દેવાં હોય તેને આદિવાસીઓની દેવુ ભરપાઈ કરવાની ગુંજાઈશને ધ્યાનમાં લઈ, શાહુકાર સાથે સમજૂતીભરી પતાવટનો માર્ગ અખત્યાર કરી અને એટલા પ્રમાણમાં ઓછાં કરાવવાં. ત્રણ અથવા એથી વધુ વર્ષોનાં જૂનાં દેવાં માંડી વાળવાં જોઈએ.

- (૧) જે આદિવાસીઓને જમીન વેચવાનો કે ગીરે મૂકવાનો કાયદામાં અધિકાર નથી તેવા લોકોને તેમની સહકારી મંડળીઓ દ્વારા નાણાંકીય સહાય મળે એ માટે એવી મંડળીઓને લોનો આપવા રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડીયાને વિનંતી કરવી.
- (૨) રાજ્યમાં આદિવાસી સહકારી મંડળીઓ અને નાણાં અને વિકાસ કોર્પોરેશનો સ્થાપવાં અને એના પ્રતિનિધિ તરીકે ગામડામાં કામ કરી શકે એવી પ્રાથમિક કક્ષાની મંડળીઓ સ્થાપવાની પૂરતી જોગવાઈ કરવી જોઈએ.
- (૩) ધારાકીય પગલાં, કડક વહીવટ અને લોકમત દ્વારા ચારે બાજુથી હલ્લો કર્યા વિના ઋણ રાક્ષસને મહાત કરવાનું શક્ય નથી. આ જવાબદારી સ્વૈચ્છિક વિકાસ સંસ્થાઓ મારફત અને આદિવાસી કલ્યાણને લગતાં ખાતાંઓએ ઉપાડવી જોઈએ. વહેલી તકે દેવાંના વિષય વતૂળને તોડવુ અત્યંત જરૂરી છે. આ આખાય પ્રશ્નનો વધારે જાણકારી માટે અભ્યાસ કરવો અને એના સાચા ઉકેલવાના ખાસ પગલાં પણ વિચારવાં જોઈએ.

આદિવાસીઓમાં સમુહભાવના કે સહકારની લાગણી આદિવાસીપંચોમાં આજે પણ જોવા

મળે છે. તેમ છતાં ધિરાણમાં સહકારનો કાર્યક્રમ આદિવાસીઓમાં જોઈએ તેટલો સફળ નથી નીવડ્યો અને લોકોના જીવનમાં સહકારનાં મૂળ ઊંડા ગયા નથી, તેના કેટલાંક કારણો આ પ્રમાણે છે.

- (૧) જે કાર્યકરોએ આદિવાસીઓમાં ધિરાણ અંગે તથા વિવિધ હેતુસર સહકારી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તેઓ આ પ્રવૃત્તિઓને આદિવાસીઓની સહકારની પરંપરાગત ભાવના સાથે સાંકળી શક્યા નથી.
- (૨) સહકારી મંડળીઓના ધારાધોરણ બહુજ ગૂંચવાડા ભર્યા અને આદિવાસીઓ જલદીથી સમજી શકે કે સ્વીકારી શકે એવાં હોતાં નથી. પરિણામે જ્યાં આદિવાસીઓ સહકારી મંડળીઓના સભ્યો બન્યા છે ત્યાં પણ મંડળીઓનું સંચાલન સામાન્યતઃ બિન આદિવાસીઓના હાથમાં રહ્યું છે. આમ હકીકતમાં બિન આદિવાસીઓ માટે ધિરાણ તથા વિવિધ હેતુસર સહકારી મંડળીઓ આદિવાસીઓનાં સામાજિક અને આર્થિક હિતો પર કબજો જમાવવાનું વધારાનું એક સાધન બની ગઈ છે.
- (૩) આદિવાસીઓ ધિરાણ સરળતાથી મેળવી શકે તે માટે મંડળીનો શેર દસ રૂપિયા જેટલી ઓછી રકમનો રાખ્યો હોવા છતાં આદિવાસીઓ એટલી રકમનો શેર પણ ખરીદી શકતા નથી; અને કેટલાક તો આજે હપ્તાથી શેર ખરીદવા માટે એક રૂપિયો ખર્ચવાનું જોખમ પણ ખેડવા તૈયાર થતા નથી તેવું જોવા મળ્યું છે.
- (૪) આ ધિરાણ સહકારી મંડળીઓનું મૂલ્ય સહકારી કાર્યકર પોતાની ઢબે સમજાવતો રહે છે પણ સહકારી પ્રકૃતિઓમાં આદિવાસી જીવનના એક ભાગરૂપ છે, એવું તે વિસરી જાય છે આથી આ મૂલ્ય આદિવાસીઓને હૈયે વસ્યું નથી.

આમ અનેક સમસ્યાઓ તથા વિવિધ મર્યાદાઓ હોવા છતાં આજે આદિવાસી વિસ્તારોમાં સહકારી આંદોલન ખાસ પ્રયત્નો કર્યા વિના આવકાર નહીં પામે એ ચોક્કસ છે. આંધ્રપ્રદેશ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કેરળ વગેરે ઘટકોમાં થોડોઘણો આવકાર તેને મળ્યો છે પણ એકંદરે જોતાં આદિવાસી જીવન પર સહકારી આંદોલનનો ઝાઝો ફરક તેઓના પર વર્તાતો નથી. આજે તો આદિવાસીઓ બિન આદિવાસીઓના સંસર્ગમાં રહી અપ્રમાણિક બનવા લાગ્યા છે.

નિષ્કર્ષ :

આદિવાસીઓનું અનેક પ્રકારે શોષણ થાય છે તેમાં સૌથી વધુ શોષણ શાહુકારો દ્વારા થાય છે તેવું જણાતું હતું. આદિવાસીઓનું કેટલું દેવું છે અને તેમની પાસેથી ધિરાણ લીધા પેટે કેટલું વ્યાજ લેવામાં આવે છે તે અંગે ચોક્કસ આંકડાઓ મળતા નથી. છતાં એક વસ્તુ ચોક્કસ છે કે આ પ્રશ્ન જેટલો જટિલ છે તેટલોજ વિશાળ છે.

આ અભ્યાસમાં મોટાભાગના આદિવાસીઓમાં પ્રબળ સમૂહ ભાવના જોવા મળે છે. અને

લગભગ અભ્યાસમાં આવરી લીધેલ ગામ પોતાની રીતે સહકારી સમાજ છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આદિવાસીઓમાં વિવિધ રીતે ખેતી કરવાની હોય, માછલાં પકડવા જવાનું હોય, શિકારે નીકળવાનું હોય, કોઈ વિધવાનું ખેતર ખેડવાનું હોય આવાં કામ સૌ સાથે રાહીને કરતા જોવા મળે છે. આમાં એકબીજાને મદદ કરવાની ઉત્તમ ભાવના છે. આ સમુદ્ભાવના કે સહકારની લાગણી આદિવાસી સમાજ અને પંચોમાં આજે પણ જીવંત જોવા મળે છે. તેમ છતાં ધિરાણમાં સહકારનો કાર્યક્રમ આદિવાસીઓમાં જોઈએ તેટલો સફળ નથી નીવડ્યો.

ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તારોમાં સને ૧૯૪૬નો મુંબઈ શાહુકાર અધિનિયમ (૩૧મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ અને ૧૯૬૦-૬૧ના વર્ષમાં ગુજરાત રાજ્યના સમગ્ર વિસ્તારમાં આ કાયદો અમલમાં મુકવામાં આવ્યો હતો. છેલ્લે ૧૯૬૩ના ગુજરાત અધિનિયમ-૪૪થી થયેલ સુધારા વધારા સાથેનો શાહુકાર ધારો ગુજરાત રાજ્યમાં અમલમાં છે. આ ધારા અન્વયે સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખેડબ્રહ્મા અને ભિલોડા તાલુકાના કુલ ૮ ગામ, દાહોદ જિલ્લાના ફતેપુરા અને ઝાલોદ તાલુકાના કુલ ૮ ગામ અને વલસાડ જિલ્લાના વલસાડ તથા ઉમરગામ તાલુકાના ૮ ગામ આમ કુલ ૨૪ ગામ અને ૯૬ ઉત્તરદાતાઓનો આદિવાસીઓમાં શાહુકાર ધિરાણ જાતિ અંગે અભ્યાસ કરેલ છે. આ અભ્યાસમાં મહત્વના નિષ્કર્ષો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ભારત સરકાર અને ગુજરાત સરકારે શોષણ વિહિન સમાજરચનાને આદર્શ તરીકે સ્વીકારેલ છે. આ માર્ગદર્શન આદર્શને મૂર્તિમંત કરવા નાણાં, સત્તા અને મોભાને કારણે સમાજના નબળા આદિવાસી વર્ગનું શોષણ થતું અટકે તે માટે કાયદો કાયદાનું કામ કરે છે. કુદરતી હોનારત, દુષ્કાળ, શિક્ષણ અંગેની સમસ્યા, આરોગ્ય અંગેની વિવિધ તકલીફો, આર્થિક વિટંબણાઓ, ખેતીની વિવિધ સમસ્યાઓ વગેરે પહોંચી ન વળવાના કારણે દુર્ગમ વિસ્તારોમાં વસ્તા આદિવાસીઓને મને કે કમને ઉચ્ચ વ્યાજના દરે નાણાં ગામમાં કે ગામની નજીક રહેતા હોય તેવા શાહુકારો, પછી તે કાયદાની વ્યાખ્યામાં આવતા હોય કે ન આવતા હોય, તો પણ વચોટીયાઓ મારફત બહુજ સમજણથી આ વ્યવહાર ચાલે છે. લાયસન્સવારો બહુજ ઓછા છે. પણ વગર લાયસન્સના વ્યવહારો વધુ છે જે સાબિત કરવા સમાજની અંદર ધાગુજ અધરું છે.

(૨) અભ્યાસ આધારિત નિષ્કર્ષમાં જોતાં ૯૨.૭૧ ટકા ઉત્તરદાતાઓ કાચાં મકાન ધરાવે છે તેમાં એક ઓરડો ધરાવતા ૪૦.૬૨ ટકા અને બે ઓરડા ધરાવતા ૫૨.૦૮ ટકા છે તેઓ મોટાભાગના મકાનની દિવાલ માટી અને સાંઠીની બનાવેલ છે. ઘરની ઉપર ૬૬.૬૭ ટકા લોકો દેશી નળિયાં અને ૩૭.૦૦ ટકા ઉપર ઘાસ-પાંદડાંની છાજ હોય તેવા ૩૭.૦૦ જોવા મળે છે.

- (૩) તેઓના પશુઓને બાંધવા માટે અલગ અને સાથે તથા કેટલાક ખુલ્લામાં બાંધતા જોવા મળ્યા છે. અહિ તેઓના રહનસહનથી આખી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. આ મોટાભાગના સાબરકાંઠા અને વલસાડ જિલ્લાના કાચા મકાન છે. છતાં તેમાં નોકરીયાત અને શિક્ષણનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક જોવા મળે છે. જ્યારે દાહોદ જિલ્લામાં પરિસ્થિતિ સારી જોવા મળતી નથી.
- (૪) સર્વેક્ષિત કુટુંબોના સભ્યોની શૈક્ષણિક સ્થિતિ જોતાં અભાણ હોય તેવા પુરુષ ૧૫.૫૬ ટકા સ્ત્રીઓ ૨૨.૬૧ ટકા, બાલવાડી પુરુષ ૨.૮૮ ટકા અને સ્ત્રી ૧.૮૬ ટકા જ્યારે પુરુષ ૭.૭૧ ટકા અને ૬.૦૧ ટકા સ્ત્રીઓ માધ્યમિક શિક્ષણ લે છે તેની સામે ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષણ ૫.૬૨ ટકા પુરુષો અને ૩.૫૩ ટકા સ્ત્રીઓ ફક્ત શિક્ષણ મેળવે છે. જ્યારે અન્ય રીતે ટેકનીકલ, વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ મેળવતા હોય તેવા પુરુષો ૩.૧૪ ટકા અને ૩.૮૨ ટકા સ્ત્રીઓ શિક્ષણ મેળવે છે. આમ કુલ શિક્ષણ પુરુષ ૪૮.૮૮ ટકા અને સ્ત્રીઓ ૫૧.૨૧ ટકા શિક્ષણ મેળવતા થયા છે. જે પહેલાંના પ્રમાણમાં આ શિક્ષણનું પ્રમાણ એકદમ વધુ પરંતુ હાલમાં આદિવાસીઓ માટે સરકાર તરફથી સગવડતા વધતાં શિક્ષણમાં ધીમો પણ મક્કમ સુધારો થતો જાય છે.
- (૫) પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં જોઈ શકાય છે કે સર્વેક્ષિત કુટુંબોમાં દેવુ વધારે જોવા મળે છે. તેમાં ખાસ કરીને ૧ થી ૧૨ વર્ષ સુધી દેવુ કરતા મોટાભાગના કુટુંબો જોવા મળે છે. આ દેવુ કરવા માટે સામાજિક રીતરિવાજો, સિંચાઈની સગવડતા માટે, બાળકોના શિક્ષણ માટે પાંતાના ધંધા માટે, પશુ ખરીદવા, જુના દેવાની ચૂકવણી વગેરે કારણોસર પોતે દેવુ શાહુકારો પાસે કરતા જોવા મળ્યા છે. આ દેવુ ધીરનારા મોટાભાગે સહકારી બેંકો, શાહુકારો, સગાસંબંધી, રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો તથા અન્ય રીતે આ દેવુ કરતા જણાયા છે અને બેંકો તથા શાહુકારો વચ્ચેના વ્યાજના દરો જુદા જુદા હોવાનું જણવા મળે છે.
- (૬) સર્વેક્ષિત કુટુંબોમાં ગીરવે વસ્તુ, આર્થિક મુશ્કેલી અને તેના ઉકેલ અંગેની વિગતો જોતાં જમીન ગીરવે ન રાખવા પાછળ ૭૩AA નો કાયદો હોવાથી શાહુકારો ગીરવે રાખતા નથી. જ્યારે દાગીના (સોના-ચાંદીના) કોરાચેક, વગેરે ગીરવે રાખે છે. પરંતુ શાહુકારો રેકર્ડ પર કે જુના ચોપડામાં લખતા નથી. આ શાહુકારો ધિરાણ મોટાભાગે ખેડબ્રહ્મા, ફતેપુરા, આલોદમાં વચોટિયા મારફતે ઉચા વ્યાજના દરે ધીરાણ આપે છે. વ્યાજનો દર કેટલાં આપે છે તો તેઓ સરકારી નિયમ મુજબનો ૧૮ ટકા જણાવે છે. વાતચીત કરતાં મોંઘિક તેઓ ઉચા દરે નાણાં લેતાં હોય છે. બાપદાદાએ જે જમીન ગીરવે આપી તેનાથી આર્થિક મુશ્કેલીઓમાં ભરણપોષણ, શિક્ષણ લેવામાં, સામાજિક સંબંધો જાળવવા, તહેવાર ઉજવવા, જુનું દેવુ ભરપાઈ કરવાની, રોજગારી, મોજશોખ, અન્ય વગેરે પારાવાર મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડે છે. તેઓ પોતે ઉપર આભ અને નીચે ધરતી રસ્તો બતાવે તેમ કહે છે. તેઓ

આનો ઉકેલ કેવી રીતે કરે છે તે જોઈએ તો ઉત્તરદાતાઓ પોતે બહારગામ પાંચમા કે છઠ્ઠાભાગે જમીન ખેડીને, કડીયાકામ, સેડકામ, પથ્થર તોડવાનું, આરસપલાણની ખાણોમાં જંગલમજૂરી વગેરે કરીને દુષ્કાળ જેવી કપરી સ્થિતિમાં જીવન ગુજારે છે. કરકસર કરીને, દેવું કરીને કે પશુઓને વેચીને, શહેરોમાં ફેક્ટરીમાં મજૂરીએ જઈને, સરકારી સહાય મેળવીને વગેરે જે મળે તે પોતાનું વતન છોડીને પોશીના વિસ્તાર કે ફતેપુરા-ઝાલોદના આદિવાસીઓ આ રીતે મજૂરી કરી આવક મેળવે છે અને તેમાંથી શાહુકારનું વ્યાજ ચૂકવે છે. જુનું દેવું પરત કરી ઘણીવાર નવું દેવું તેઓ કરતા હોય છે. આ જાતનો પરિશ્રમ કર્યા વગર બીજો કોઈ વિકલ્પ આ આદિવાસીઓ જણાવતા નથી.

- (૭) સર્વેક્ષિત કુટુંબમાં કમાનાર અને નહીંકમાનારની સંખ્યા જોઈએ તો આ સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બંને મજૂરીધંધો કરતા જણાય છે. જંગલ પેદાશ લેવા જવાનું હોય, ભાગે કમાવા જવાનું હોય કે ખેતીનું કામ હોય તો બધાજ કામમાં સ્ત્રી-પુરુષો સાથે કામ કરતા જાણાયા છે. સરકારી મજૂરીનો દર છે તેનાથી તેઓ અડધા દરે મજૂરી કરે છે. વધુ માંગવા જઈએ તો બીજા દિવસે કામ પર બોલાવતા નથી. મજૂરી કરવા માટે કાયમી અમારો પનારો પડ્યો છે અને સંબંધ બગાડતા નથી કેમકે વારતહેવારે વધારાના પૈસા માંગીએ તો આપે. જો સંબંધ બગડે તો નાણાં આકસ્મિક પ્રસંગે આપવાનું ના પાડે છે. સતત દુષ્કાળ ૪ વર્ષથી ખેડબ્રહ્મા, ફતેપુરા, ઝાલોદમાં હોવાથી આર્થિક સંકડામણ ઘણી બધી વધી ગયાનું જણાવે છે.
- (૮) સર્વેક્ષિત કુટુંબોની જમીનમાં ત્રણે જિલ્લામાં સરેરાશ ૩ થી ૬ એકર જમીન આદિવાસીઓ ધરાવે છે. જેમાં પિયત વિસ્તાર ફક્ત ૧ થી ૪ એકર જ કરી શકે છે. મોટાભાગે ખેડબ્રહ્મા, ભિલોડા, ફતેપુરા, ઝાલોદ તાલુકાના તથા વલસાડ અને ઉમરગામના કેટલાક વિસ્તારો દૂવા અને બોરવેલથી સિંચાઈ કરે છે. જ્યારે વલસાડના અડધાભાગમાં નહેરથી સિંચાઈ કરી શેરડી-ડાંગર, શાકભાજી, ફળફળાદીની ખેતી કરતા જોવા મળ્યા છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં ખેડબ્રહ્મા, ભિલોડા, ફતેપુરા, ઝાલોદમાં મકાઈ, અડદ, તુવર, ઘઉં વગેરે પકવે છે પરંતુ છેલ્લા ૪ વર્ષથી દુષ્કાળ હોવાના કારણે પાક લેવાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું જોવા મળે છે. આ વિસ્તાર પિયતનો નથી. સવાલ એ થાય કે આ વિસ્તારમાં મોટા બંધો છે તો પાણી કેમ નહીં ? પણ એની નહેરો બધીજ દક્ષિણ દિશામાં ખેડા જિલ્લામાં જવાના કારણે તથા આદિવાસી વિસ્તારમાં ક્યાંયે પણ નહેર ન હોવાના કારણે સિંચાઈની હાલમાં કોઈ જ વ્યવસ્થા નથી અને કરવામાં પણ આવેલ નથી. આ વિસ્તારના કુટુંબોને મજૂરી કર્યા વગર ફૂટકો જ નથી તેમ કહી શકાય.

આઝાદીના આટલાં વર્ષો પસાર થયાં, સુંદર આયોજનો થયાં, આદિવાસીઓ માટે આઝાદી પહેલાં અને પછી તેઓને મુક્ત કરવા માટે વિવિધ સમિતિઓ, તજજનો ઉપયોગ, કડક કાયદાઓ

અને અમલીકરણમાં કેટલીક ખામીઓને કારણે આદિવાસીઓને વિકાસ માટે જેટલી સફળતા મળવી જોઈએ તેટલી મળી નથી. આ શાહુકારધારા હેઠળ તથા અન્ય રીતે તેઓનું વધુ પડતું શોષણ ન થાય તે જોતાં સરકારે બેંકીંગ ધિરાણ સરળ બનાવવું, નાબાર્ડ જેવી સંસ્થાઓ ભાગ લઈ તેઓને મદદ કરવી જોઈએ તેમ જણાવે છે. સહકારી મંડળી અને બેંકોએ બચત કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવાનું, નાણાંકીય વ્યવસ્થા સરળ બનાવવાનું, નાણાંનું સર્જન કરવાનું કામ, ઉત્પાદકીય ક્ષેત્રોમાં ધિરાણની વ્યવસ્થા કરવું જોઈએ. આ માળખું જો બરાબર કરવામાં આવે તો આદિવાસી વિકાસમાં શાહુકારોનું શોષણ અટકે અને નવું કરવાની પ્રેરણા પરિવર્તન લાવી શકે. ત્રણે જિલ્લામાં શોષણ ન થાય તે માટે શું કરવું જોઈએ તે જોતાં બિન જરૂરી ખર્ચા ઘટે તે માટે તાલીમ-જાગૃતિ લાવવી જોઈએ, ખેતીની જે જમીન છે તેમાં સિંચાઈ આપી બગીચાની જેમ ઉત્પાદન મેળવીને બજારમાં રોકડી આવક મેળવવાનું ગોઠવવું જોઈએ, ગામડામાંજ નાણાંકીય વ્યવસ્થા ઓછા વ્યાજે મળે તેવી ગમે તે રીતે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ જેથી શાહુકારો પાસે જવું ન પડે, અંધશ્રદ્ધા અને પરંપરાગત જે રૂઢિચો છે તેમાંથી બહાર આવીને શૈક્ષણિકક્ષેત્રમાં જાગૃતિ આવે અને બાળકો ભવિષ્યમાં પ્રગતિ કરે તેવા કાર્યક્રમો કરે તો આવનાર પેઢી શાહુકારના શોષણમાંથી મુક્ત થઈ શકે. આ આખો પરિશ્રમ લાંબાગાળાનો સમય માંગીલે છે. પણ આ ક્ષેત્રો ગ્રામ્યકક્ષાએ દિવસ કે રાત્રે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ગામમાં જ ઉપલબ્ધ થાય તો ગામનો આદિવાસી બહાર જવાનો નથી. આઝાદી પછી આજે પણ કેટલાએ ગામમાં પીવાના પાણી માટે બે-ત્રણ કિલોમીટર દુષ્કાળમાં ગયા પછી પાણી ન મળતું હોયતો અન્ય સુવિધાઓ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે, એ એક મોટી સમસ્યા છે.

એટલું કહી શકાય કે આ અભ્યાસ ઘણોજ અઘરો છે. કાયદાની ભાષામાં સાબિતી માંગે પણ જ્યાં આદિવાસી અને શાહુકાર વચ્ચે એકજ બોલી હોય, લગ્ન પ્રસંગે જતા હોય, વારતદેવારે નવા અનાજ તથા બકરા-મરઘાની વિનિમય પ્રથા હાલમાં પણ ચાલતી હોય, આદિવાસી અડધી રાત્રે બાળકને કે મોટાને સાપ કરડ્યો હોય કે ડિલેવરી હોય તો તેવા વખતે પોતાનું સાધન આપે વ્યાજે નાણાં આપે અને તાત્કાલિક સારવાર માટે દવાખાને મોકલે અથવા કેટલીક વખત આદિવાસીઓ કગરે તો પોતે સાથે જાય છે. સારવાર કરાવીને સારો થયા પછી હિસાબ કરવા માટે આદિવાસીઓને બોલાવે છે. બીજું કે નામ ન આપવાની શરતે ઉત્તર ગુજરાતમાં જે કુટુંબોની મુલાકાત લીધેલ તેમણે જણાવેલ કે શાહુકાર કશુંજ ખોટું કરતો નથી. પોતે દુષ્કાળમાં બે વર્ષ સુધી મકાઈ ખાવા માટે આપેલ છે અને હિસાબ પછી કરાવજે. જમીન કે દાગીના ગીરવે મૂક્યા નથી પરંતુ અનાજ પાકશે એટલે તે ડબલ પોતાને ત્યાં નંખાવે છે. હાલ પુરતું તું લઈ જા એમ કહે છે. આ જમીન સ્થાનિક વહીવટ તેઓના અંદરોઅંદરના વર્ષોથી સંબંધ ત્રણ-ચાર પેઢીથી બંધાયેલા વારસાગત જોયા છે. આ સાંકળ તોડવી એ બહુજ અઘરું છે. નિષ્કર્ષમાં જરૂરી કેટલીક વિગતો મૂકી છે. સરકાર અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થા સાથે મળીને કાયદા વગર તેનો કાયમી ઉકેલ શું હોઈ શકે તે ધ્યાન પર લાવી ને કામ કરે તો કોઈપણ રીતે સફળતા મળતાં વાર નહીં લાગે.

સૂચનો :

- (૧) સહકારી ધિરાણને માલવેચાણ સાથે સાંકળી લઈ આદિવાસીની બધી જરૂરિયાતો માટે ધિરાણ કરવું જોઈએ. આમ થશે તોજ તે શાહુકારના પંજામાંથી ફરી પાછો સપડાતો બચી શકશે. અનાજ ભંડારોની યોજનાને વિસ્તૃત કરી તે વધારવી જોઈએ તથા તેમની દ્વારા રોકડ ધિરાણ પણ કરવું જોઈએ.
- (૨) આદિવાસીઓનું શોષણ અટકાવવા માટે બધાજ ક્ષેત્રોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિને વિસ્તારવી જોઈએ તથા તેનો યોગ્ય વિકાસ થાય તે માટે જરૂરી મધ્યસ્થ સંસ્થા ઉભી કરવી જોઈએ. આ સંસ્થા સહકારી મંડળીઓએ ભેગો કેરલો માલ વેચી આપવાનું કામ કરે તથા સભાસદોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટેના માલની ખરીદી કરીને મંડળીઓને તે પૂરો પાડે.
- (૩) શાહુકારી ધિરાણ પર ચાંપતી દેખરેખ રાખવી જોઈએ તથા તેને કડક નિયમો લાગુ કરવા જોઈએ. સહકારી ધિરાણને વધુમાં વધુ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.
- (૪) દેવાની વસુલાત રોકડ રકમમાં નહી પણ પાક લઈને કરવામાં આવે છે, તેથી પાકના વજન અને ભાવ બંનેમાં ખેડૂતોને સારી રીતે છેતરાય છે તો તે અંગેની વ્યવસ્થા ઉભી કરવી જોઈએ.
- (૫) કોર્ટ કચેરીમાં આદિવાસી ખેડૂતો ફાવે નહીં તેટલા માટે આખું તંત્ર શાહુકારો પોતાના કબજામાં રાખે છે આથી કેસો આદિવાસી ખેડૂતોની ગેરહાજરીમાં ચાલી ન જાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.
- (૬) આદિવાસી ખેડૂતોની સહકારી મંડળીઓ ફાવે નહીં એટલા માટે તેમને તોડી નાખવાના બધાજ પ્રયત્નો શાહુકારો તરફથી થતા હોય છે તો તેમ ન બને તે માટે સરકારે યોગ્ય માળખું ગોઠવવું જોઈએ.
- (૭) દેવાદાર મટી જાય એટલે આપોઆપ હપ્તા બંધ થાય એવી જોગવાઈ રાખવી જોઈએ. હપ્તાની વસુલાત શાહુકારને સીધેસીધી ન કરવા દેતાં સરકારી તંત્ર મારફતે તે થવી જોઈએ, જેથી શાહુકાર ને દેવાદાર વચ્ચેનો સીધો સંબંધ કપાઈ જાય.
- (૮) લાયસન્સ વિના બિનઆદિવાસી કે આદિવાસી કોઈપણ વ્યક્તિને આદિવાસી વિસ્તારોમાં ધિરાણ કરવાની મનાઈ ફરમાવવા જોઈએ. આવાં લાયસન્સો પૂરી તપાસ કરીને લાયક માણસોને જ આપવાં જોઈએ. કાયદાનો જરા સરખો ભંગ કરનારાઓ પાસેથી તે તરત જ પાછાં લઈ લેવાં જોઈએ.
- (૯) ધિરાણ માટેનાં પત્રકો, પહોંચો, પાસબુકો વગેરે ફરજિયાત રાખવાં જોઈએ.
- (૧૦) ધિરાણ લેનારાઓને તેમનાં બાકી દેવાં અંગેની અવારનવાર લેખિત ખબર આપવાનું ફરજિયાત બનાવવું જોઈએ.

- (૧૧) કાયદેસરના ધિરાણ સિવાયની બધી લેવડદેવડને ગેરકાયદેસર ધિરાણ ગણવું જોઈએ.
- (૧૨) ધિરાણની વસુલાત રોકડેથી જ કરવી જોઈએ. ધિરાણ પેટે પાક કબજે લેવાની મનાઈ ફરમાવવી જોઈએ.
- (૧૩) ધિરાણ પેટે અમુક વર્ષ સુધી નોકરી (કામ) કરવાના કરારનામા (લેખિત કે અલેખિત) ગેરકાયદેસર ગણવાં જોઈએ.
- (૧૪) ધિરાણનું કામકાજ કરનારાઓને ખેતીના માલની લેવેચ કરતા કે કોન્ટ્રાક્ટનું (વચોટિયા) કામ કરતા અટકાવવા જોઈએ.
- (૧૫) ધિરાણ પેટે વસુલાત માટે જપ્તીમાંથી ખેડૂતને ખાવા જેટલું અનાજ અને બીયારણ માટે જરૂરી અનાજ મળી રહે તેમ કરવું જોઈએ.
- (૧૬) આદિવાસીઓ કરકસર કરતાં શીખે, પોતાની આવકમાંથી નાની બચત મંડળીઓ મારફત બચત કરે, અને ભવિષ્યનો વિચાર કરતા થાય એ માટે જરૂરી પ્રોત્સાહન આપવા સમાજશિક્ષણના કાર્યક્રમો અસરકારક બનાવવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.
- (૧૭) આદિવાસીઓની મુલાકાત લેતાં બિન ઉત્પાદક હેતુસર લોન આપવી જોઈએ તેમ સૌ માને છે. પરંતુ શાહુકારને દૂર કરવા માટે આ પ્રકારની લોનો પણ ધિરાણ મંડળીઓએ આપવી જોઈએ. પણ મંડળીઓ પાસે હાલમાં એવી તાકાત નથી કે આ પ્રકારની લોન બધાંને આપી શકે. તેમ છતાં 'ઉત્પાદક' હેતુઓના બહાને લોન મેળવી બિન-ઉત્પાદકિય હેતુઓ માટે કરેલું દેવું ભરપાઈ કરવા લોન આપવી એ વિષયક વહેલી તકે તોડવું જોઈએ અને લોકોને પ્રતિતી થવી જોઈએ કે લોન લેવા હવે શાહુકાર પાસે જવાની જરૂર નથી. આ કામ ઘણુંજ કપરૂ છે, છતાં લોકોને આ દિશામાં કેળવવાની જરૂર છે.
- (૧૮) દેશના જુદા જુદા રાજ્યો તથા ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં નજર ફેરવીએ તો જાણાય છે કે પરિસ્થિતિમાં આજે ઘણો ફેર પડ્યો છે. શાહુકારોના દિવસો હાલમાં ઘણી જગ્યાએ ગણાવા માંડ્યા છે. લોકોમાં શિક્ષણ તથા ઘણીબધી રીતે જાગૃતિ આવી છે અને આદિવાસી વિકાસ કાર્યક્રમોની લોકમાનસ પર પણ અસર પડવા લાગી છે. આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં જે પરિસ્થિતિ હતી તેમાં આજે તો સારો એવો બદલાવ (ફેર) જોવા મળે છે.